

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

.....

ТЕМИРБАЕВА ГУЛЗАД КОЗОНОВНА

“АДАБИЙ ОКУУ” САБАКТАРЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН

ОКУУ

ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК

НЕГИЗДЕРИ

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2024

Диссертациялык иш Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика, психология, окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Рысбаев Сулайман

Казыбаевич, педагогика илимдеринин доктору,

профессор, Кыргыз бидим берүү

академиясынын филологиялык

билим берүү лабораториясынын

башкы илимий кызматкери

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-

жылдын _____, саат _____ И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу педагогика илимдеринин доктору(кадидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулукдаражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д.13.23.673.диссертациялык кенешинин жыйынында корголот.Дареги: 720023,Кыргыз Республикасы, Бишкек.,Т.Саманчин көчөсү,10 А.

Диссертацияны коргоонун жүрүшүн онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду: _____

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Бишкек ш., Разаков көч.,51), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көч.,547),Кыргыз билим билим берүү академиясынын (Бишкек ш., Эркиндик гүлбагы, 25) китепканаларынын жана <http://arabaev.kg> таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кенештин
окумуштуу катчысы, педагогика
илимдеринин кандидаты, доцент:**

Омурбаев Д.К

Диссертациялык изилдөөнүн азилдөөнүн актуалдуулугу

Заманбап адам барган сайын изденүүгө, чыгармачылык ишмердүүлүктөргө кызыгып, алектенип жатат, ал эми бул көндүмдөр башталгыч мектепте калыптана баштайт. Кенже окуучулардын интеллектуалдык чөйрөсү мүмкүн болушунча активдүү өнүгөт, ишмердүүлүктүн жетектөөчү түрү өзгөрөт, балада өзүн көрсөтүүгө болгон муктаждык жогорулайт.

Эне тили жана адабий окуу методикасынын өнүгүү тарыхы боюнча изилденген кенже курактагы окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү маселеси орус тилин, кыргыз тилин ж.б. тилдерди окутуунун методикасын өнүктүрүү тарыхында изилденген. Инсанды калыптандырууда окуу ишмердүүлүктүн ролу, китеп окууга болгон кызыгууну арттыруунун жолдору жөнүндөгү маселелерди XIX кылымдын көрүнүктүү методисттери Ц.Г.Т. Балталон, В. П. Вахтеров, В.И. Водовозов, В. П. Острогорский, В.Я. Стоюнин, Д.И. Тихомиров, К.Д. Ушинский, ошондой эле XX кылымдын окумуштуулары: С.И. Абакумов, П.О. Афанасьев, К.Б. Бархин, М.И. Рыбникова ж.б. изилдешкен.

Бала-окурмандын калыптануу процессине методикалык жетекчилик кылуу жаатындагы изилдөө иштерин интенсивдүү өнүктүрүү менен бул проблеманын ар түрдүү аспектилерин орус элинин заманбап окумуштуулары да изилдеп жатышат: М.Л. Воюшина, В.Г. Горецкий, О.В. Джежелей, Л.Ф. Климанова, О.В. Кубасова, Г.Ы. Кудина, В.А. Левин, З.Н. Новлянская, Г.М. Первова, З.И. Романовская, Н.Н. Светловская, О.В. Сосновская, Л.Е. Стрельцова, Н.Д. Тамарченко, Т.С. Троицкая ж. б.

Ал эми ата мекендик кыргыз окумуштуулардан окуу ишмердүүлүктү окуучуларда жана студенттерде өнүктүрүү, адабий чыгармаларын окутуу көйгөйлөрү боюнча алектенгендендер да аз эмес: С. О. Байгазиев, А.А. Муратов, М.Х. Манликова, Рысбаев С.К., Г.У.Соронкулов, Б. Абдухамидова, Ишкеев Н., Оторбаев К., Маразыков Т., Сакиева С.С., Ботоканова С. Ж.б.

Педагогика жана баштапкы окутуунун методикасы боюнча адистердин көңүлүн ар дайым балдар китеби менен иштөө методикасынын маселелери: китеп окуу процессин уюштуруу, балдардын окуу ишмердүүлүгүнө педагогикалык жетекчилик кылуу, адабий окууга кызыгуусун арттыруу, кенже окуучуларды тарбиялоо процессинде ишмердүүлүктүн ушул түрүн колдонуу ж.б. маселелер өзүнө тартып келген.

Китептер жана китеп окуу коомдо ар дайым адамдын руханий өнүгүүсүнүн маанилүү булагы катары каралып келген. Инсанды

калыптандырууда окуу ишмердүүлүктүн ролу жөнүндөгү маселе ар дайым көрүнүктүү педагогдордун жана коомдук ишмерлердин көңүлүн бурган. Өсүп келе жаткан муунду адабияттын байлыктарына тартуу, алардын окуу кызыкчылыктарын өнүктүрүү дайыма мектептин маанилүү милдети болуп келген жана болуп кала берет.

Кыргыз тили жана адабий окуу боюнча предметтик стандартка ылайык, кыргыз тили жана адабий окуу предметтерин окуп-үйрөнүү башталгыч класстын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун, коммуникативдик жана окуу компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Булар окуу процессинин негизи, окуучулардын ой жүгүртүүсүн, фантазиясын, интеллектуалдык жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнүн каражаты болуп саналат жана инсанды ар тараптуу тарбиялоого, социалдаштырууга кызмат кылат. Текстти талдоо, системалаштыруу, кайра иштеп чыгуу, окуу ылдамдыгына жетишүү ж.б. талаптар башталгыч класстарда окуу жана түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрүүнү кайра кароону талап кылат. Таанып-билүүнүн жана баарлашуунун куралы катары окуучулардын эне тилин окуп-үйрөнүүсү жана окуу компетенцияларына ээ болуусу башталгыч класстардын башка предметтерин окутуунун эффективдүүлүгүн камсыздайт. Предметти окутуунун максаты – тил системасынын негизги элементтерин өздөштүрүү жана тексттин бардык түрлөрүн аң-сезимдүү окуп/угуп кабыл алуу аркылуу окуучулардын кеп ишмердигинин бардык түрлөрүн өнүктүрүү. [3, 11-б.]

Көйгөйүбүздүн теориялык жана практикалык жактан чечилиши философтордун, педагогдордун, адабият таануучулардын, психологдордун, дидакттардын, окумуштуу-методисттердин эмгектери менен байланыштуу. Окумуштуулардын эмгектерин талдоо, ошондой эле азыркы учурдагы орто мектептердеги мугалимдердин адабий билим берүү, окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү тажрыйбасына байкоо жүргүзүү китеп окуу, окуука кызыгууну арттыруу маселесин теориялык жактан негиздөө жана методикасын сунуштоо зарылдыгын талап кылат.

Тема боюнча адабияттарды талдоо, анализдөө, байкоо жүргүзүү тажрыйбабыз кыргыз адабий билим берүү системасында бир топ **карама-каршылыктар** орун алгандыгынан кабар берди:

- окуу ишмердүүлүгү улуттук баалуулуктарды, улуттук ой жүгүртүүнү, маданияттуулукту калыптандыруунун салттуу негизги ишмердүүлүгү катары эсептелсе да, аны ушул өнүгтөн башка предметтерде да басым жасалбагандык;

- башталгыч класстын окуучуларына жетиштүү эле сандагы адабияттарды окуу сунуш кылынып жатса да, аларды окутуунун методикасы системага салынбагандыгы;

- окуу ишмердүүлүк боюнча мектеп мугалимдеринин тажрыйбалары көп эле болгону менен, аларды жалпы республикага жайылтылбагандыгы.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүү изилдөөнүн **проблемасы катары** аныкталып, темабыз «**Башталгыч класстын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн илимий-методикалык негиздери**» деп аталды.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы: диссертациянын темасы адабий билим берүүнүн мамлекеттик стандарты жана тарбиянын концепциялары, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика жана психология кафедрасынын пландык иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы (II-IV класстар) «Адабий окуу» сабагын окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – «Адабий окуу» сабагында кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн максаты: “Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн илимий-методикалык негиздерин аныктоо жана педагогикалык экспериментте сыноо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Башталгыч класстын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн теориялык негизин, психологиялык аспектилерин аныктоо;

2. Окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн этаптарын, талаптарын, мүнөздөмөлөрүн аныктоо;

3. “Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн жолдорун көрсөтүү.

4. “Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун формаларын, методдорун, шарттарын, моделин аныктоо;

5. Башталгыч класстын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн моделин педагогикалык экспериментте сыноо, илимий педагогикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн гипотезасы төмөнкүдөй: эгерде окуу ишмердүүлүктү калыптандыруу системасында окуу ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн жаңы моделин сабаттуу колдонсо, кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүп, жаңы шартта окуу сабаттуулугун калыптандыруу процессин оптималдаштырса болот.

Изилдөөнүн методдору анын гипотезасы жана чечиле турган милдеттердин мүнөзүнө жараша тандалып алынган:

а) **теориялык методдор:** окуу ишмердүүлүк теориясы боюнча методикалык, психологиялык, педагогикалык адабияттарды, ошондой эле изилдөө темасы боюнча диссертацияларды жана макалаларды изилдөө; башталгыч мектепте “Адабий окуу” предмети боюнча программаларды жана окуу куралдарын талдап чыгуу; эмпирикалык экспериментте алынган материалдарды талдоо жана жалпылоо;

б) **эмпирикалык методдор:** башталгыч мектепте окуу процессине байкоо жүргүзүү, мугалимдерди жана ата-энелерди анкеталык сурамжылоо, башталгыч класстардын окуучуларын тестирлөө, аныктоочу, окутуучу жана контролдук эксперимент жүргүзүү.

Изилдөөнүн методологиялык негизи болуп Н.Н. Светловская түзгөн окуу өз алдынчалыкты калыптандыруу теориясы жана педагогдордун,

психологдордун, методисттердин жана окуу ишмердүүлүк теориясын изилдөөчүлөрдүн бул көйгөйдүн ар түрдүү аспектилерин чагылдырган эмгектери эсептелет.

Диссертациялык изилдөө он жыл аралыгында (2013-жылдан 2023-жылга чейин) диссертант тарабынан этап-этабы менен жүргүзүлгөн тажрыйбалык-эксперименталдык иштерди камтыйт.

Биринчи этапта (2013-2016-жж.) маалыматтарды чогултуу башталды: окурмандардык өз алдынчалыкты калыптандыруу деңгээлин аныктоо максатында балдарга анкета жүргүзүү, мугалимдер менен маектешүү жүргүзүлдү, анын жүрүшүндө педагогдордун окурманды калыптандыруу процессин сабаттуу жүргүзүүгө жана сабакта иштин жаңы формаларын колдонууга даяр экендиги аныкталды. Ошондой эле ата-энелерден да чоңдордун үй-бүлөдөгү окурманды тарбиялоодогу ролу жөнүндө тактоого мүмкүндүк берген анкета алынды. Алынган жыйынтыктар ата-энелердин бул процеске азыраак катышарын далилдеди.

Изилдөөнүн экинчи этабында (2016-2020-жж.) жаңы шарттарда окурмандардын өз алдынчалыгын калыптандыруу сабактарынын методикалык системасы иштелип чыккан, окутуучу эксперимент жүргүзүлгөн, анын натыйжалары иштетилип чыккан жана талдоого алынган.

Үчүнчү этапта (2020-2023-жж.) алынган маалыматтар жалпыланып, эксперименталдык иштин натыйжалары боюнча теориялык ой жүгүртүүлөр жүргүзүлүп, диссертациянын тексти формулировкаланып, иштелип чыккан методиканын негизги жоболору баяндалган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: башталгыч класстарда окуу ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн илимий-методикалык негиздери иштелип чыгып, бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракетинин жасалышында жана окуу өз алдынчалыкты калыптандыруу сабактарынын интерактивдүү негизде иштелип чыккандагы менен аныкталат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: «Адабий окуу» предметинин программасынын жана окуу китептеринин окуу ишмердүүлүккө тиешелүү бөлүмдөрүн тактап, методикасын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт; адабий окуу боюнча сабакты изилдөөдө сунуш кылынган үлгүлөр, методдор окуучулардын өз алдынчалыгын, сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, өтүлө турган темага болгон кызыгууларынын жогорулашын шарттайт; башталгыч класстарда окуу ишмердүүлүгүн жакшыртууга, өркүндөтүүгө, тексттердин билим берүүчүлүк жана тарбиялык маанисинин ачылышына өбөлгө түзөт; изилдөөнүн материалдары мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында методикалык колдонмо, окуу китеби катары пайдаланылат; адабий окуу боюнча предметтик стандартты өркүндөтүүгө жана окуу-методикалык комплекстерди даярдоого жардамчы болот.

Изилдөөдөн келип чыккан корутундулардын ишенимдүүлүгү жана жыйынтыктарынын негиздүүлүгү ишти аткаруу алдынан белгиленген методологиялык таянычтарга негизденип, предметтин, милдеттердин адекваттуу жолдорун комплекстүү изилдөө методдоруна таянып проблеманы теориялык өңүттөн үйрөнүүгө, анализдөө жана синтездөө жолу менен максатка жеткендикте.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

- Окуу ишмердүүлүк окутуунун билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын ишке ашыруунун таасирдүү жана натыйжалуу каражаты боло алат;

- адабий окууда тексттер заманбап технологияларга таянылып окутулушу зарыл;

- окуу ишмердүүлүктү өнүктүрүү окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн негизи болушу керек;

- окуу ишмердүүлүк башталгыч класстын окуучуларынын руханий-адептик жана эстетикалык тарбиясынын негизи боло алат.

Изденүүчүнүн жеке салымы: башталгыч класста адабий окуу сабагында окуу ишмердүүлүктү өнүктүрүү, анын натыйжалуулугун арттыруу боюнча тажрыйбалык топтордо тиешелүү сабактарды өттү, заманбап салттуу жана интерактивдүү окутуунун, интеграциялап окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу изденүүчүнүн жеке өзү тарабынан ишке ашырылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо: изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда (2013-2023-жылдар) докладдар жасалды; III-IV курстун студенттери менен бирдикте Ош шаарындагы, Ош, Баткен, Жалал-Абад облусундагы мектептерде өткөрүлүүчү педагогикалык практика учурунда иштелип чыккан илимий- методикалык сунуштардын мугалимдер тарабынан пайдаланылышынын жыйынтыктары текшерилди жана жалпылаштырылды; диссертациянын жоболору Ош МПУнун педагогика жана психология кафедрасынын отурумунда, Диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо жыйынында талкууланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы.

Иштин негизги жоболору КР Президинтине караштуу ЖАК талап кылган жалпы 2 усулдук колдонмодо, 14 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизи тууралуу түшүнүк берген киришүүдөн, үч баптан, баптар боюнча жана жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (157) турат. Таблицалар – 12, сүрөттөр – 5. Иштин жалпы көлөмү – 165 бет.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН МАЗМУНУ

Диссертациялык изилдөөбүздүн биринчи главасы “**Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн теориялык негиздери**” деп аталды. Анын “Адамдын ишмердүүлүгү тууралуу

теориялык жактан изилдениши- окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн өбөлгөсү катарында” деп аталуу менен, анда төмөндөгүлөр туурауу сө болду.

Ишмердүүлүк - бул аң-сезим менен жөнгө салынган, керектөөлөр аркылуу пайда болгон жана тышкы дүйнөнү жана адамдын өзүн түшүнүүгө жана өзгөртүүгө багытталган адамдын өзгөчө иш-аракети. Ишмердүүлүктүн негизги өзгөчөлүгү анын мазмуну аны пайда кылган муктаждык менен толук аныкталбаганында. Мотив (импульс) катары муктаждык активдүүлүккө түрткү берет, бирок ишмердүүлүктүн формалары менен мазмунунун өзү социалдык максаттар, талаптар жана тажрыйба менен аныкталат.

Ишмердүүлүктүн үч негизги түрү бар: оюн, окуу жана эмгек. Оюндун максаты - анын натыйжасы эмес, "иш-аракеттин" өзү. Адамдын билимге, көндүмгө жана жөндөмгө ээ болууга багытталган иш-аракети окуу деп аталат. Эмгек – бул коомдук зарыл продукцияны өндүрүү максаты болгон иш.

Ишмердүүлүктүн мүнөздөмөсү тууралуу айтсак, ал дүйнөгө активдүү мамиле кылуудаг конкреттүү адамдын иш ыкмасы – адам өзүн курчап турган дүйнөнү чыгармачылык менен өзгөртүп, өзүн активдүү субъектке, ал эми өздөштүрүлүп жаткан кубулуштарды өз ишмердүүлүгүнүн объектисине айланткан процесс катары түшүнүлөт. **Бул жерде субъект** ишмердүүлүктүн булагы, активдүүлүк катары түшүнүлөт. Бул, эреже катары, адамдын иш-аракетин көрсүткөндүктөн, көбүнчө ал субъект деп аталат. **Объект** – бул мамилелердин пассивдүү, инерттүү жагы, ал боюнча ишмердүүлүк аткарылат. Ишмердүүлүктүн объектиси табигый материал же объект (айыл чарба ишмердигиндеги жер), башка адам (окуу объектиси катары студент) же субъекттин өзү (өз алдынча билим алуу, спорттук машыгууда) болушу мүмкүн. Мындай учурда ишмердүүлүктү түшүнүү үчүн бир нече маанилүү мүнөздөмөлөрдү эске алуу керек.

Адам жана ишмердүүлүк ажырагыс байланышта, т.а ишмердүүлүк адамдын жашоосунун ажырагыс шарты: ал адамдын өзүн жараткан, аны тарыхта сактап калган жана маданияттын прогрессивдүү өнүгүшүн алдын ала белгилеген. Демек, адамдын жашоосу, эмгеги, ал тургай, окуу иши да ишмердүүлүктөн тышкары болбойт. Тескерисинче, адамсыз иш да болбойт. Анткени адам гана эмгекке, рухий жана башка кайра курууга жөндөмдүү зат.

Адам ишмердүүлүк менен бул айлана-чөйрөнү өз керектөөлөрүнө жараша өзгөртө алат. Ал эми, жаныбарлар табигый шарттарга ылайыкташып жашайт. Адам табигый шарттарды активдүү өзгөртүүгө жөндөмдүү. Мисалы, ал тамак-аш үчүн өсүмдүктөрдү өстүрүп, багып, жыйноо менен чектелбестен, алар аркылуу табиятка да өзгөртүү киргизе алат.

Ошондуктан, ишмердүүлүк чыгармачылык, конструктивдүү ишмердүүлүк катары аракеттенет, ал учурда адам өзүнүн ишмердүүлүгүнүн процессинде табигый мүмкүнчүлүктөрдүн чегинен чыгып, келе жаратылышта мурда болбогон жаңы нерсени жаратат. Ошентип, адам ишмердүүлүк процессинде реалдуулукту, өзүн жана социалдык байланыштарын чыгармачылык менен өзгөртөт.

Ишмердүүлүктүн маңызы туура түшүнүү үчүн аны структуралык жактан талдап көрсөк болот. **Андан адамдын ишмердүүлүгүнүн негизги**

формаларын байкайбыз. Адамдын ишмердүүлүгү жашоо чөйрөсүндө (өндүрүштүк, тиричилик, жаратылыш чөйрөсүндө) ишке ашырылат.

Ишмердүүлүк – адамдын айлана-чөйрө менен активдүү өз ара аракеттенүүсү, натыйжада ал адам үчүн пайдалуу болууга тийиш. Ал үчүн адамдан нерв процесстеринин жогорку мобилдүүлүгүн, тез жана так кыймылдарды жасоонун, сырткы дүйнөнү кабыл алуунун, көңүл буруунун, эс тутумдун, ой жүгүртүүнүн активдүүлүгүнүн жогорулашын, эмоционалдык туруктуулукту талап кылат.

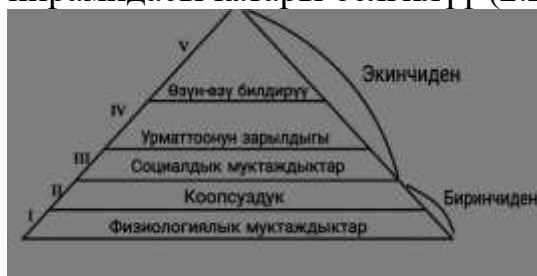
Эмгек процессинде адамды изилдөө эргономика тарабынан ишке ашырылат, анын максаты адамдын мүмкүнчүлүктөрүн рационалдуу эсепке алуунун негизинде эмгек ишмердүүлүгүн оптималдаштыруу болуп саналат.

Адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн адам аткарган функциялардын мүнөзүнө жараша эки негизги топко бөлүүгө болот, ал: **физикалык жана акыл эмгектик ишмердик.** Мында **физикалык эмгек** олуттуу булчуң активдүүлүгүн талап кылат, кыймыл-аракет системасына жана организмдин функционалдык системаларына (жүрөк-кан тамыр, дем алуу, нерв-булчуң ж.б.) таасир этүү менен мүнөздөлөт, ошондой эле 17ден 25 мДж (4000-6000 ккал) чейин жогорулатылган энергияны талап кылат.

Акыл эмгеги болсо, (интеллектуалдык ишмердүүлүк) – интенсивдүү көңүл бурууну, эс тутумду, ой жүгүртүү процесстерин активдештирүүнү талап кылган маалыматты кабыл алуу жана иштетүү менен байланышкан иштерди бириктирген эмгек. Акыл эмгегинде суткалык энергия керектөөсү 10-11,7 мДж (2000-2400 ккал). Бул профессте адамдын **ишмердүүлүгүнүн структурасы элестейт.** Ал, адатта, сызыктуу түрдө көрсөтүлөт, анын ар бир компоненти убакыттын өтүшү менен экинчисин ээрчийт. Атап айтканда: **керектөө → мотив → максат → каражат → аракет → натыйжа.** Булар жогорудай айтып өткөндөй, ишмердик аракеттин жволюциясы, анын компоненттери, эж этаптары десек болот.

Эми, булардын ар бир компонентит бирден карап көрөлү. Мисалы, **керектөө, - бул муктаждык, канааттанбоо, нормалдуу жашоо үчүн керектүү нерсенин жетишсиздигин сезүү.** Адам аракет кыла башташы үчүн бул муктаждыкты жана анын табиятын түшүнүү зарыл.

Адамдын керектөөлөрүнүн эң өнүккөн классификациясы америкалык психолог Абрахам Маслоуға (1908-1970) таандык жана керектөөлөрдүн пирамидасы катары белгилүү (2.2-сүрөт).

Маслоу керектөөлөрдү баштапкы же тубаса жана экинчилик же сатып алынган керектүү нерсе деп бөлгөн. Булар өз кезегинде төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. **физиологиялык** - тамак-ашта, сууда, абада, кийимде, жылуулукта, уйкуда, тазалыкта, турак жайда, физикалык эс алууда ж.б.;
2. **экзистенциалдык** - коопсуздук жана корголуу, жеке менчиктин кол тийбестиги, кепилденген ишке орношуу, келечекке ишеним ж.б.;
3. **социалдык** - кандайдыр бир социалдык топко, коллективге таандык болуу жана катышуу каалоосу ж.б. Сүйүү, достук, сүйүү баалуулуктары ушул муктаждыктарга негизделген;
4. **престиждүү** – сыйлоо, каалоо, жеке жетишкендиктерин башкалар тарабынан таануу, өзүн-өзү ырастоо жана лидерлик баалуулуктарына негизделген;
5. **рухий** - өзүн-өзү көрсөтүүгө, өзүн актуалдаштырууга, чыгармачылык ишин өнүктүрүүгө жана өзүнүн жөндөмдүүлүгүн жана билимин пайдаланууга багытталгандык;

Керектөөлөрдүн иерархиясы көп жолу өзгөртүлүп, ар кандай психологдор тарабынан толукталган. Маслоу өзү изилдөөнүн кийинки этаптарында муктаждыктардын үч кошумча тобун кошкон. Мисалы:

-когнитивдик - билимде, билгичтикте, түшүнүүдө, изилдөөдө, бул жаңы нерселерди ачууга умтулуу, кызыгуу, өзүн-өзү таануу каалоосу;

эстетикалык - гармонияга, тартипке, сулуулукка умтулуу;

-ашып кетүү - башкаларга рухий жактан өзүн-өзү өркүндөтүүгө, алардын өзүн көрсөтүүгө умтулуусуна жардам берүү каалоосу.

Маслоудун ою боюнча, жогорку, руханий керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн, адегенде, алардын астындагы пирамидада орун алган муктаждыктарды канааттандыруу керек. Кандайдыр бир деңгээлдеги муктаждыктар толугу менен канааттандырылса, адамда жогорку деңгээлдеги муктаждыктарды канааттандырууга табигый муктаждык пайда болот.

Ишмердүүлүктүн мотивдери – анын кыймылдаткыч күчү болуп саналат, т.а. ал– керектөөнү негиздеген аң-сезимдүү импульс. Керектөө жөн гана муктаждык катары эмес, ишмердүүлүккө жетекчилик кылуучу өзгөчө фактор катары кабыл алынса ал керектөө мотивге айланат.

Мотивдин калыптануу процессинде муктаждыктар гана эмес, башка жардамчы мотивдер да катышат. Алар эреже катары, кызыкчылыктар, каада-салттар, ишенимдер, социалдык мамилелер ж.б. болушат.

Ишмердүүлүктүн өзгөчө формалары: аракет – нарктык-рационалдык, адеп-ахлактык мааниге ээ болгон ишмердүүлүк, ал эми иш-аракеттер – жогорку оң социалдык мааниге ээ болгон аракеттер. Мисалы, бир адамга жардам берүү – бул – акт, маанилүү күрөштө жеңүү – бул, натыйжа. Ал эми **ишмердүүлүктүн натыйжасы** – бул, акыркы жыйынтык, муктаждык канааттандырылган абал (толугу менен же жарым-жартылай). Мисалы, окуунун натыйжасы билим, көндүм жана жөндөм, эмгектин натыйжасы товар, илимий ишмердүүлүктүн натыйжасы идея жана ойлоп табуу болушу мүмкүн. Ишмердиктин натыйжасын жаратуучу- албетте, адамдын өзү, анткени ишмердүүлүктүн жүрүшүндө ал өнүгүп, өзгөрүп турат.

Главанын Окуу ишмердиги аркылуу калыптануучу окуучулардын компетенттүүлүктөрүнүн педагогикалык негиздери” деп аталган экинчи

параграфында окумуштуулар В.В.Давыдов, В.В.Рубцова, Г.А.Цукерман ж.б.лардын изилдөөсүндө окутуу-изилдөө ишмердүүлүгүнүн өнүккөн формасы – бул “окуучунун өзүнө-өзүн өзгөртүү милдетин койгон формасы” деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берери айтылды. Ошондой эле, П.Безукладниковдун «Өнүгүүнүн негизги механизми – бул сырткы шарттардын таасири астында ишке ашкан, бирок дайыма ички шарттар аркылуу өнүккөн окуучунун ишмердүүлүгү» [4, 4-б. 65]. Ушундай болгондо гана, биздин оюбузча, сөздүн толук маанисинде иш-аракеттер жемиштуу боло алары белгиленди.

Башталгыч мектеп окуучуларынын билим берүү жана тарбиялоо, өнүгүү ишинин өндүрүмдүүлүгү, билим берүү ишмердүүлүгүнүн теориясы боюнча Д.Б. Эльконин, бул анын өзүн өзгөртүү жана өзүн өнүктүрүү боюнча активдүү иши- деп белгилегени абдан туура. Мындай багыттагы окутуу ишмердүүлүктөрүнө, а дегенде, ишмерик жөндөмдүүлүктү калыптандыруу метапредметтик компетенциялар менен байланышкан [2], алардын калыптанышы башталгыч мектепте билим берүүнүн натыйжалуулугунун жана сапатынын негизги шарты катары коюлган.

Мета-предметтик компетенциялар түшүнүгү көбүнесе «универсалдуу окуу ишмердүүлүгү» термини менен байланышкан, ал «үйрөнүү жөндөмдүүлүгү» түшүнүгүн конкреттештирүүдө жана ишмердүүлүк категорияларында берилген.

Тарбиялык ишмердүүлүктү түзгөн конкреттүү объективдүү аракеттер, Е.В. Еремееванын ою боюнча, жалпы билим берүү иш-чараларын инсандык, ченемдик, когнитивдик жана коммуникативдик иш-аракеттери менен байытуу зарыл, анын мааниси алардын башталгыч мектепте билим берүүдөгү төмөндөгүдөй функциялары менен аныкталат:

1) башталгыч класстын окуучусунун инсандыгын моралдык жана интеллектуалдык жактан өнүктүрүү жана анын өмүр бою билим алууга даярдыгынын негизинде өзүн өзү ишке ашыруу үчүн шарттарын түзүү;

2) окуучунун окуудагы иштерин ийгиликтүү жана белгилүү бир деңгээлде өз алдынча жүргүзүү, билим берүү максаттарын коюу, максаттарга жетүү үчүн зарыл болгон каражаттарды жана ыкмаларды колдонуу, окуу жана илимий ишмердүүлүктүн процессине жана натыйжаларына мониторинг жүргүзүү жана баалоо жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу [16] абдан зарыл экендигин практика көрсөтүүдө.

Мета-предметтик компетенциялардын билим берүү ишмердик процессиндеги мааниси, ошондой эле алардын калыптанышы таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн (кабыл алуу, иштөө эс тутуму, көңүл буруу, ыктымалдык болжолдоо, ой жүгүртүү) өнүгүшүнө көмөктөшөөрү менен да аныкталат. Ошентип, мета-предметтик компетенциялар башталгыч класстын окуучусунун инсандыгын өнүктүрүүгө болгон маанисине байланыштуу башталгыч билим берүүнүн мазмуну үчүн баалуулук көрсөтмөлөрү жана бул мазмундун милдеттүү компоненти катары чечмеленет.

Билим берүү иштерин максаттуу өнүктүрүү универсалдуу билим берүү ишмердүүлүгүн аткарууга даярдыктын жана жөндөмдүүлүктүн белгилүү

деңгээлин болжолдойт. Мындай даярдыгын жана жөндөмүн биз башталгыч класстын окуучусунун мета-предметтик компетенциялары деп атайбыз жана аларды өнүктүрүүнү башталгыч мектепте милдеттүү максат катары белгилейбиз.

Мета-предметтик компетенциялар кайсылар:

- башталгыч мектеп курагындагы мектепке чейинки даярдык жана жөндөмдөр;
- жалпы билим берүү ишмердүүлүгүнүн жана жалпысынан билим берүү ишмердүүлүгүнүн өнүгүү көрсөткүчү [16].

Компетенттердин маңызына жана табиятына кайрылсак, алардын табияты өмүр бою өнүгүүнү камтый турганын айтышыбыз керек. Башталгыч мектеп курагында компетенттүүлүктөрдү андан ары өнүктүрүү үчүн бекем пайдубалды түзүү үчүн колдон келген мүмкүнчүлүктөр билим берүү системасынын андан аркы этаптарында жана өмүр бою билим берүү идеясынын контекстинде адамдын өнүгүү процессин элестетет [4, б. . 67].

Биздин оюбузча, окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруудагы негизги кыйынчылык баланын мектепке келүү мотиви, ал мектепте аткарууга тийиш болгон иш-аракеттин мазмунуна байланыштуу эместигинде. Окуу ишинин мотиви жана мазмуну бири-бирине дал келбейт, ошондуктан мотив акырындык менен күчүн жогото баштайт, кээде экинчи класстын башталышында да иштебей калат.

Е.В Еремеева белгилегендей, «1-класстын окуучусунун окууга болгона дегендеги кызыгуусун өнүктүрүүдөгү мектеп шартынын негизги артыкчылыктары пайдаланылса, биринчи класстын окуучуларынын окууга болгон адаптацияланышы жеңилдейт, бул дүйнөлүк масштабда иштеп жаткан оюн мотивациясы менен байланышкан, анткени бул балдарды окуу ишмердигине чындап түрткү берүүчү мотивдерди түзүүгө мүмкүндүк берет [16].]. Окуунун биринчи жылынын артыкчылыгы – оюн ишинин процессинде мета-предметтик компетенциялардын негизги компоненттеринин калыптанышы табигый, эрксиз түрдө ишке ашат. Оюн, билим берүү ишмердүүлүктөрү сыяктуу эле, балдарды өнөктөштөр менен өз аракеттерин координациялоого жана алардын ишинин натыйжасын көрүүгө үйрөтөт.

2-класстан баштап билим берүү ишмердүүлүгү бара-бара алдыңкы орунду ээлеп, башталгыч класстын окуучусунун бардык психикалык функцияларынын: сүйлөө, ой жүгүртүү, эс тутум, кабылдоо, кыялдануу, көңүл буруунун өнүгүшүн аныктайт. Ошону менен бирге, оюн 2-класста өзүнүн ролун сактап калгандыгын белгилей кетүү керек – оюндук ишмердүүлүккө таянуу мүмкүнчүлүгү, бул билим берүү иштериндеги табигый мотивацияга, эң негизги аракеттерди да кызыктуу жана маңыздуу кылууга мүмкүндүк берет. Ал алты жана жети жаштагы окуучулардын мета-предметтик компетенцияларын калыптандыруунун негизи болуп саналат.

1 жана 2-класстардагы башталгыч мектеп окуучуларынын өнүгүүсүнүн социалдык абалын талдоо негизги милдетти формулировкалоого мүмкүндүк берет, бул оюн ишмердиген окуу иштерине өтүү үчүн шарттарды түзүү, мета-предметтик компетенцияларды калыптандыруу; билим берүү ишмердүүлүгүн

оюн ишмердүүлүгүнүн контекстинде камтуу менен, мында билим берүү иши – анын бардык компоненттери калыптанат” [16].

Башталгыч класстын окуучусунун окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн биринчи этабы адаптация статусуна ээ болуп, аны уюштуруу мектепке чейинки курактагы жетекчи ишмердүүлүктүн негизги элементтерине – оюн ишмердигине негизделет.

8–10 жашка чейинкилер үчүн окуучунун позициясын кабыл алуу (кээде кабыл албоо) болуп саналат, ал билим берүү жана илимий ишмердүүлүктүн белгилүү бир тажрыйбасынан жана өзүнүн жүрүм-турумун башкаруудагы кандайдыр бир тажрыйбада чагылдырылат. Билим берүү ишмердүүлүгү окуучуну өзүнө бурат жана «мен эмне болгонум» жана «мен эмне болдум» деген баа берүүнү талап кылат.

Оюн менен билим берүү иштеринин ортосундагы байланыш өзгөрөт, натыйжада оюн билим берүү ишмердүүлүккө баш ийе баштайт.

Үчүнчү жана төртүнчү класстардын окуучуларынын мектептеги өнүгүүсүнүн абалына таянып, мета-предметтик компетенцияларды калыптандыруунун экинчи этабынын милдети (3–4-класстар) башталгыч мектеп окуучуларында универсалдуу билим берүү ишмердүүлүгүн калыптандыруу аркылуу аларды максаттуу өнүктүрүү; бул алардын ар тараптуу өнүгүшүнө жана жалпысынан билим берүү иштерин ийгиликтүү өздөштүрүүсүнө көмөктөшөт.

“Башталгыч класстын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн учурундагы теориядагы жана практикадагы абалы” деп аталган үчүнчү параграфта төмөндөгүлөр тууралуу айтылды, т.а. Н.Н. Светловская окурманды калыптандыруунун үч негизги мыйзамын формулировкалайт: Китепти билүүнүн Мыйзамы; окуу маданиятын ишмердүү калыптандыруу Мыйзамы; окууну каалабагандыкты окутуу менен провокациялоо Мыйзамы.

Бул мыйзамдарга окуу материалдары менен болгон мугалим жана окуучулардын ишмердүүлүктөрү баш ийүүгө тийиш.

Биринчи мыйзам – **Китепти билүү мыйзамы** – бул ар кандай курактагы квалификациялуу окурманды калыптандыруунун негизги мыйзамы. Ал мындайча айтылат: “Китепти билүү – бул окуу көз карандысыздыктын толук кандуу негизи, ишенимдүү кепилдиги жана объективдүү көрсөткүчү” (Светловская 2003, 14-б.).

Бул мыйзамдын формулировкасы окурмандын калыптануу чөйрөсүндөгү эки кубулуштун (китепти билүү жана окурмандын өз алдынчалыгы) туруктуу олуттуу байланыштарын чагылдырат жана бул байланыш эч кандай чектөөсүз (бардык жерде жана ар дайым!) болот. Башка сөз менен айтканда, китептерди билүү Мыйзамы, эгерде окурман китептерди билсе, анда ал сөзсүз түрдө окуу өз алдынчалыкка ээ болот деген жобону ырастайт. Тескерисинче, эгер окурман окуу өз алдынчалыкка ээ болсо, анда ал,

албетте, жеткиликтүү окуу чөйрөсүндөгү китептерди билет.

Экинчи мыйзам – **Окуу маданиятын ишмердүү калыптандыруу Мыйзамы** төмөндөгүчө формулировкаланат: «Китеп менен жана китептердин арасында түздөн-түз максаттуу ишмердүүлүк аркылуу гана окуу маданиятынын негиздери кепилдик менен калыптандырылат». Китеп жана китеп дүйнөсү окууну үйрөнүп жаткан балдарга ар бир окуу сабагында белгилүү бир системада, бирок объекттер катары гана маектешүүгө мүмкүн болгон адам материалдашкан жерде көрсөтүлүшү керек. Китептин автору окурманга кайрылган китептин тилин жана “бөтөн сөздү” түшүнүү аркылуу китепти окуу инструменти катары колдонуу керет.

Үчүнчү мыйзам – **Окууну каалабагандыкты окутуу менен провокациялоо Мыйзамы** төмөндөгүчө формулировкаланат:

«Окууну каалабагандык – бул башталгыч класстын окуучуларын ойгонууга жана окурмандын өз алдынчалыгын калыптандырууга бир эле учурда багыттабастан, айрым окуу жөндөмдөргө үйрөтүүнүн объективдүү натыйжасы».

Бул мыйзамдарды өздөштүрүү балдардын окурман болушуна жардам берет же тоскоол болот. Т. С. Пичеоол окурманга илим тарабынан ачылган окурманды калыптандыруу мыйзамдарга таянып, заманбап балдарды ийгиликтүү окутуу үчүн кантип иштөө керектиги жөнүндө мугалимге 5 практикалык кеңеш берет [15].

- 1) Биринчи класстын окуучуларын Алиппе же Азбука боюнча сабаттуулукка үйрөтүүдөн мурун, окутуунун биринчи күнүнөн баштап алардын жашоосуна чыныгы балдар китебин киргизип, аны балдарга маектеш катары тааныштыруу керек. Андан кийин, бул маектешинин сөзүн угуу жана түшүнүү үчүн, алар грамотаны жана окуунун негизги сапаттарын: тууралыгын, тездигин, түшүнүктүүлүгүн, көркөмдүгүн жана өз алдынчалыгын өздөштүрүүнү каалашат. Мындай каалоого багыттабастан ийгиликтүү окуу жөндөмүн калыптандыруу мүмкүн эмес.

- 2) *Окуу – бул китеп менен маектешүү.* Окуу, ар кандай баарлашуу процесси катары, эки гана субъектти камтышы мүмкүн: сүйлөп жатканды жана угуп жатканды (окурман жана автор). Ал эми бала авторду каалап жана угуш үчүн, аны китеп жөнүндө ойлонууга үйрөтүү керек, алдын ала сезүү жөндөмү менен тартуу зарыл, акыл жана жүрөк менен «бөтөн сөздү» кабыл алуу, өздөрү үчүн анын пайдалуулугун же зыяндуулугун баалоого үйрөтүү керек.

- 3) *Окуу процесси* – бул китепти окуудан мурун ал жөнүндө ойлонуу процесси (Эгер мени окусаң, сага эмнени жана кантип айтам?), окуу процессинде (менин сага айтканымды жакшы угуп жатасыңбы? Мени түшүнүп жатасыңбы? Айткандарыңды сезип жатасыңбы?) жана окугандан кийин (эмнени билдиң? эстеп калдың? түшүндүң? Өзүң үчүн кандай

жыйынтык чыгардың?) Туура окуу ишмердүүлүгүнүн логикасы ушундай жана аны биринчи окуу күнүнөн баштап, биринчи сабактан баштап, б.а. тамгалар же алиппенин биринчи беттеринен баштап иштөө керек. Балдар көлөмдүү чыгармаларды окуй баштаганда да мындай окутуу улана берет. Албетте, жылдан жылга окуучуларды «китептин үстүнөн ой жүгүртүүгө» үйрөтүү процесси өзгөрүүсүз калбайт. Ал мугалимдин каалоосу менен бара-бара татаалдашып, класстан класска өзгөрөт. Мындай окутуунун натыйжасында балдар «кайра кайталап окуу» деген эмне экенин, эмне үчүн, качан жана кандай максатта окулуп жатканын түшүнө башташат.

• 4) Эгерде окутуу тутумуна класстан тышкары окуу сабактары кирбесе, балдарды өз алдынча китептерге кайрылууга жана аларды өз тандоосу боюнча окууга үйрөтүү мүмкүн эмес. Бул сабактарда жаш балдар китеп дүйнөсүн үйрөнүшөт. Алар үчүн жеткиликтүү, пайдалуу, кызыктуу китептерди айырмалай билүүгө үйрөтүү зарыл. Аларда туура окуу ишмердүүлүктүн түрү жана окуу кругозор калыптанат, ансыз, окуу чеберчилигине ээ болсо да, чыныгы окурман боло албайт: бул звенонун окутуусунан чыгып калуу окуу системасын бузат. Балдар китеби менен жана китеп дүйнөсүндө кенже окуучулар адегенде мугалим менен (1-класс), андан кийин мугалимдин жардамы менен (2-класс), акырында өз алдынча (3-4-класс) иштөөнү үйрөнүшөт.

Окуучу туура окуу ишмердүүлүктүн натыйжасында окурмандын өз алдынчалыгынын деңгээлине жетет. Н. Н. Светловскаянын пикири боюнча, «окурмандын өз алдынчалыгы – бул жеке инсандык касиет, ал окурманга эң зарыл учурда жетишпеген тажрыйба үчүн Китеп дүйнөсүнө кайрылууга жана убакытты жана күчтү минималдуу сарптоо менен бул дүйнөдө керектүү тажрыйбаны максималдуу жеткиликтүү деңгээлде табууга жана «өзүнө алууга» же аны кызыктырган тажрыйба азырынча китептерде сүрөттөлө электигин аныктоого мүмкүндүк берет» [14]

5) Илимге негизделген кенже окуучу-окурмандарды даярдоонун методикалык системасы, эгерде ал так аткарылса, күтүлгөн натыйжаларды берет. Ал эми мугалимдин милдети – аны өздөштүрүп, класстын шартында ишке ашыруу.

Туура окуу ишмердүүлүгүн же окурмандын өз алдынчалыгынын түрүн калыптандыруу (бул Н.Н. Светловская боюнча да) китеп менен түздөн-түз байланышта болот. Н.Е Добрынинанын көз карашы боюнча, бул тексти түшүнүү жана кабылдоо пайда болгон окуу фазасы. Психологдор «түшүнүү» деген терминди колдонушат, мында адамдын окула турган нерсенин мазмунун жана маанисин түшүнүү жөндөмүн билдирет. «Кабылдоо» түшүнүгү ишмердүүлүктүн тигил же бул тарабынын аң - сезиминде түздөн-түз, сезимдик чагылдырууну, биздин учурда текст менен иштөөнү билдирет.

Коллективдик окуу учурунда мугалим тексти кабыл алуу жана түшүнүү кандайча жүрүп жаткандыгын байкоо, бул процессти жөнгө салуу жана

багыттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ.

- окурман үчүн чыгарманын мазмунун түшүнүү маанилүү (сырткы жагын көрүү);
- маанисин түшүнүү (ички жагын түшүнүү);

Жамааттык окуу учурунда окурман чыгарманын маанисин автор, мугалим, классташтары менен диалогдо өзү жаратат. Окуу ишмердүүлүккө байланыштуу пикирлер авторлордун арасында ар түрдүү экенин көрөбүз. Мындай көрүнүш изилдөөчүлөрдүн белгилүү, өздүк көз карашынын болушу, ошондой эле адамдын көркөм чыгарма менен баарлашуу процессинде көптөгөн конкреттүү окуу ишмердүүлүктөрдүн түрлөрү менен шартталган.

Башталгыч адабий билим берүүнүн негизги мазмуну катары окуу ишмердүүлүктү бөлүп көрсөтүү Адабий окуу сабагынын башталгыч мектептеги башка предметтерге (кыргыз тили, математика, чет тили, Мен жана дүйнө ж. б.) салыштырмалуу өзгөчөлүгүн баса белгилейт, анда балдарга билим системасы эмес, ишмердүүлүккө, б. а. көндүмдөр, универсалдуу окуу иш-аракеттери, иштөө ыкмалары ж. б. окутат.

Башка сөз менен айтканда, башталгыч мектеп балада көркөм тексттерге карата көркөм чыгарманы адекваттуу кабыл алган, окуганды, кайра окуганды жана чагылдырганды жакшы көргөн (окууга чейин, окуу процессинде, окуудан кийин), тексттин окуя жагына да, көркөм формасына да жооп берген, өнүккөн, активдүү фантазияга ээ болгон, искусство менен баарлашуудан эстетикалык ырахат алган квалификациялуу окурманды калыптандырат; ал маалыматтык тексттерге карата тексттен керектүү маалыматты түшүнөт жана бөлүп алат, окугандарды бириктирет, маалыматты толук, кыска, тандалма түрдө берет, алынган маалыматты өз максаттары үчүн колдонот.

Жогоруда айтылгандарга таянсак, окуу ишмердүүлүк – бул китептерди түшүнүү жана өздөштүрүү процесси, ал үч кадамдан турат: “окууга чейин”, окуу процесси, “окуудан кийин”. Окуу ишмердүүлүк китептерге кайрылуунун туруктуу зарылдыгынан, окуу материалын аң-сезимдүү тандоодон, алынган билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү окуу процессинде натыйжалуу колдоно билүүдөн көрүнүп турат.

Окуу ишмердүүлүктүн структурасына төмөнкүлөр кирет: окулганды кабыл алуу; окулганды түшүнүү; окулганды элестетүү; окулганды кайра жаратуу.

Тексттин ар кандай түрлөрүн окуунун натыйжасында окуу ишмердүүлүк ар кандай жолдор менен жүрөт. Көркөм жана когнитивдик тексттерди окууда окуучулар тексттен маалыматты табышат жана алышат, маалыматты интеграциялашат жана чечмелешет, тексттин мазмунун түшүнүшөт жана баалашат. Көркөм текстти окуп жатканда окуучулар жогоруда айтылгандарга

кошумча тилдин сүрөттөөчү-экспрессивдүү каражаттарын толук өлчөмдө кабыл алууга, жазуучу сүрөттөгөн турмуш сүрөттөрүн элестетүүдө кайра жаратууга, көркөм чыгарманын бардык элементтеринде автордун позициясын көрүүгө тийиш. Окуу ишмердүүлүктүн жүрүшүндө аткарылган бул иш-аракеттердин бардыгы окуу билгичтик-жөндөм деп аталат.

Окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоо боюнча эл аралык программага ылайык (PISA), окуу билгичтиктер – бул текст боюнча жана тексттин ортосунда өз жолун ачуу үчүн окурман колдонгон когнитивдик стратегиялар жана текст менен иштөөнүн жолдору [42].

Бул программанын негизинде кенже мектеп окуучулары тексттин бардык түрү менен иштөөдө толук кандуу окуу ишмердүүлүгү үчүн өздөштүрүүсү зарыл болгон окуу жөндөмдөрүн бөлүп көрсөтөбүз [42]:

1. Тексттен маалыматты табуу жана бөлүп алуу билгичтиги;
2. Маалыматты интеграциялоо жана чечмелеп интерпретациялоо билгичтиги;
3. Тексттин мазмунун түшүнүү жана баалоо билгичтиги;
4. Ар кандай маалымат булактары менен иштей билүү.

Ушул билгичтиктер окурманда жогорку деңгээлде калыптанганда гана квалификациялуу окурман даяр болду деп эсептейбиз.

“Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн психологиялык аспектилери” деп аталган төртүнчү параграф буларга арналды. Ата-энелер балдарды китеп окуганга тарта албай кыйналышат. Ушул көйгөй менен мугалимдерден кеңеш алуу үчүн көп кайрылышат: баланын китеп окууга болгон кызыгуусун кантип ойготсо болот? Илимий изилдөөлөрдөн алынган маалыматтар адамдын китепке болгон мамилеси башталгыч мектеп курагында калыптанат деп билдирет. Мына ошондо окурмандын китепке болгон мамилеси активдүүбү же пассивдүүбү деген суроо чечилет. Белгилей кетчү нерсе, бүгүнкү күндө мектеп баланын эс тутумун өнүктүрүүдөн анын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багыт алганда, китептин ролу чексиз өсүүдө.

«Адабий окуу» сабактарында көнүктүрүүчү китеп окуу же окуу ишмердүүлүк – бул өтө татаал процесс жана ал психологиялык жана физиологиялык негизге ээ. Окуу ишмердүүлүккө көрүү, кыймыл-аракет, угуу анализаторлору катышат.

Б.Г. Ананьевдин пикири боюнча: «Бул процесстин негизинде «анализаторлордун өз ара аракеттенүүсүнүн татаал механизмдери жана эки сигналдык системалардын убактылуу байланыштары жатат» [Ананьев, Б.Г. Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом [Текст] / Б.Г. Ананьев // Известия АПН РСФСР. – 1950. – Вып. 70. 11-б.].

Окурмандын өз алдынчалыгы туура окуу ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө калыптанышы керек, ал эми ага негиз катары китеп окууга турткү болгон күч

– кызыгуу кызмат кылышы керек.

Н.Е. Добрынина «Азы культуры чтения (Окуу маданиятынын негиздери)» макаласында ишмердүүлүктүн түрү катары окуунун үч мүчөсүнүн негизинде окуу маданиятынын үч параметрин бөлүп көрсөтөт. [23]

- Мотивациялык чөйрө менен байланышкан **«предфаза (фаза алды)»**;
- **«фаза»**, текст менен түздөн-түз байланышуу, аны түшүнүү (кабылдоо жана түшүнүү);
- **«постфаза (фаза арты)»**, окуунун натыйжасы менен аныкталган (андан ары концептуалдаштыруу, окурмандын кызыгуусун өнүктүрүү, үйрөнгөн маалыматты колдонуу).

Биз автор менен макулбуз, «Адабий окуу» сабактарында окуунун фаза алдында «окууга болгон кызыгууну, мотивдерди калыптандырууну» өнүктүрүү чоң роль ойнойт, андан кийин гана окуу ишмердүүлүк өзү жана өз алдынчалыкка умтулуу кетет. Бул фаза алдындагы окуунун түрткү берүүчү күчү. Бирок кийинки этаптарда да окурмандардын кызыгуусу активдүү байкалат. Китеп менен иштөөдө түздөн-түз ишмердүүлүк (түшүнүү жана кабылдоо), б.а. окурмандын өз алдынчалыгын калыптандыруу, кызыгуунун сапатына (анын тереңдиги, кеңдиги, туруктуулугу, багыттуулугунан) көз каранды.

Л.С. Выготскийдин пикири боюнча, «бала кезде инстинкттин көрүнүшүнүн негизги формасы – бул кызыгуу» [4].

Кызыгуу – таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүккө түрткү берүүчү мотив же мотивациялык абал, ал өзүнүн өнүгүү процессинде тигил же бул тармакка тартылуунун (каалоонун) негизинде пайда болот, өзүнүн предметине активдүү, жигердүү мамиле жасоодо инсандык муктаждыкка, ыктоого айланып кетиши мүмкүн.

Г. И. Щукина кызыгуунун өнүгүшүнүн 3 этабын бөлүп карайт: [24]

Кызыгуу (любопытство) – кызыгуу кырдаалдын жаңылыгы, тигил же бул предметтин же кырдаалдын кызыктыгы менен байланышкан этап (баштапкы түрткү). Балдар ушул таптагы кызыгуу менен айырмаланышат. Алар жаңы жана белгисиз жагдайларга кызыгышат.

И.П. Подласыйдын ою боюнча, «кызыгууну жаратуунун жалпы психологиялык эрежеси төмөнкү: бир нерсе (предмет) бизди кызыктырышы үчүн, ал бизди кызыктырган нерсеге, тааныш нерсеге байланыштуу болушу керек жана ошону менен бирге ар дайым ишмердүүлүктүн жаңы формаларын камтышы керек, антпесе ал натыйжасыз бойдон калат». [11]

Эгерде жаңы маалымат жок болсо, анда кызыгууга каныгуу тез арада ишке ашат. Ошондуктан, китеп окууга болгон кызыгууну улантуу үчүн, окуу тематикасын ар тараптуу кылууга, ушул жашка жеткиликтүү, түшүнүктүү китептерди тандап алууга аракет кылуу керек. Окуганга чейин биринчи этапта

китепти, сүрөттөрдү, чиймелерди, жазууларды карап чыгуу жана суроолорго жооп берүү абдан маанилүү: окурман менен ким сүйлөшөт, эмне жөнүндө сөз болот, окуялардын өнүгүшүн алдын ала билүү.

И.И.Тихомированын пикири боюнча, «балдардын китеп окууга болгон кызыгуусун ойготуу үчүн, аларды окуу процесси менен таң калтыруу керек».

[20]

- Чыныгы окуу бала сөздүн артында тирүү образдарды: сүрөттөрдү, үндөрдү, жыттарды сезе турган учурдан башталат. Баланы «көрүнбөгөндү көрүүгө» үйрөтүү керек.

- Окуучуларды жана «улуу көчтү» таң калтыра алат. Окуганда гана адам оюнда сырткы дүйнөдөн ички дүйнөгө жылат: экинчисинин ичине киргендей болот.

- Окуунун дагы бир керемети: «берилген бир өмүр ичинде көптөгөн башка өмүрлөрдү баштан кечирүү мүмкүнчүлүгү».

- Эң негизги керемет – бул «өзүн-өзү таануу». Өзүн каармандардын бири катары таанып, окурман өзүн алардан бөлүп, ал башка экендигин түшүнөт.

Өзүнүн «Менин» билүү – эң маанилүү ачылыш.

Кызыгуу адамдын көргөндөрүнүн чегинен ашып кетүүгө умтулуусу менен мүнөздөлөт. Бул этапта баланын кызыгуусу предметке, кырдаалга болгон кызыгууну канааттандырууга багытталган ишмердүүлүк менен байланыштуу. Биздин учурда – китепке болгон кызыгуу.

Бул этапта күчтүү сезимдер: таң калуу, таанып-билүү кубанычы, ишмердүүлүккө канааттануу болуп жатканы байкалат.

Ал эми, бешинчи параграф «Окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн мүнөздөмөсү, этаптары, ага коюлуучу дидактикалык талаптар» деп аталуу менен, төмөндөгүлөргө басым жасалды..

Окуу көндүмүнө төмөнкүдөй 4 компонент кирет: туура окуу, шар окуу, түшүнүп (аң-сезимдүү) окуу, көркөм окуу.

«Адабий окуу» сабактарында бул компоненттердин арасында алдыңкы орунда түшүнүп (аң- сезимдүү) окуу турат. *Түшүнүп (аң-сезимдүү) окуу* – автордун ниетин аңдап- түшүнүү, ушул идеяны жүзөгө ашыруучу көркөм каражаттарды түшүнүү; окуган нерсеге болгон өз мамиленди түшүнүү деп чечмеленет. Түшүнүп (аң- сезимдүү) окуу зарыл турмуштук тажрыйбадан, сөздөрдүн лексикалык маанисин түшүнүүдөн, алардын шайкештигинен жана бир катар шарттардан көз каранды. Түшүнүп (аң-сезимдүү) окуу тилдин ар бир бирдигинин: сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн маанисин түшүнүү менен тыгыз байланыштуу. Текстти түшүнүү окуучулардын окуу техникасын өздөштүргөндүгүн жана учурдагы окуу процесси кыйынчылыксыз өтөт деп болжолдойт [Егоров, Т.Г. Психология овладения навыком чтения [Текст] / Т.Г. Егоров. – М., 1953. – 264 с., 12-б, 14-б.].

•

Түшүнүп (аң-сезимдүү) окуу

2.Туура окуу

3.Шар окуу

4.Көркөм окуу

1-схема. Окуу көндүмүнүн 4 компоненти.

Окуучулар текстти түшүнүп (аң-сезимдүү) окушу үчүн, талдоо мазмун жана көркөм каражаттар тарабынан жүргүзүлөт. Ошентип, түшүнүп (аң-сезимдүү) окуунун эң негизги шарты – анын мазмунун түшүнүү [Давыдов, А.А. Генезис и развитие личности в детском возрасте [Текст] / А.А. Давыдов, Д.В. Эльконин // Вопросы психологии. – М., 1992. – №12.– С. 22].

Туура окуу – бул окулган нерсенин маанисине таасир этүүчү катасыз окууну билдирет. Туура окууну калыптандыруу эки багытта жүрөт:

1- багыт: көрүү (визуалдык) кабыл алууну өркүндөтүүгө, дем алууну жөнгө салууга жана артикуляциялык аппаратты өнүктүрүүгө багытталган белгилүү бир машыгуу көнүгүүлөрүн пайдалануу;

2- багыт: көркөм чыгармаларды окуп-үйрөнүүдө көп жолу кайталап окуу принцибин колдонуу. Аны М.И. Оморокова [Оморокова, М.И. Совершенствование чтения младших школьников [Текст]: Метод. пособие для учителя / М.И. Оморокова. – М.: Аркти, 1997.] сунуштап, В.Г. Горецкий жана Л.Ф. Климанова [78] тарабынан сүрөттөлгөн. Бул принцип текстти талдаганда окуучу дайыма мазмундук жактан маанилүү болгон үзүндүлөрдү кайра-кайра окуганга кайрылып келишин көздөйт. Ошентип, чыгарманын идеясын түшүнүп гана тим болбостон, тез жана туура окууга жетишүүнү камсыздайт [Оморокова, М.И. Совершенствование чтения младших школьников [Текст]: Метод. пособие для учителя / М.И. Оморокова. – М.: Аркти, 1997.].

Шар окуу – бул окуган текстти түшүнүүнү шарттаган окуу ылдамдыгы. Бул ылдамдык убакыт бирдигинде окулган басылып чыккан белгилердин саны менен өлчөнөт (адагта, бул 1 мүнөттөгү сөздөрдүн саны). Окуу ылдамдыгы окуучулардын курагын жана акыл-эс ишмердүүлүгүнүн жүрүшүнүн динамикасын эске алуу менен оптималдуу диапазондо болушу керек. Окуу ылдамдыгын аныктоодо ал баланын темпераментине байланыштуу экендигин дагы эске алуу керек [182, 89-б.].

«Адабий окуу» сабактарында *көркөм окуу* – бул чыгарманын башкы идеясын жана ага болгон өз мамилесин оозеки кеп каражаттары аркылуу угуучуларга жеткирүү. Көркөм окуу сапат катары чыгарманы талдоо процессинде калыптанат. Л.А.Горбушинанын оюу боюнча, текстти көркөм окуу – бул оозеки кепте биркаражатты табууну билдирет, анын жардамы менен чыгармада камтылган бардык идеяларды жана сезимдерди жазуучунун ниетине ылайык, жеткиликтүү так жана чындык менен жеткирүүгө болот.

Мындай каражат болуп интонация эсептелет [Горбушина, Л.А. **Обучение выразительному чтению младших школьников [Текст]: пособие для учителей / Л.А. Горбушина. – М.: Просвещение, 1981. – 160 с.**].

Интонация – бул үндүү сүйлөөнүн биргелешкен аракеттенүүчү элементтеринин жыйындысы, алардын эң маанилүүсү басым, темп жана ритм, тынымдар, үндү көтөрүү жана түшүрүү [Горбушина, Л.А. **Обучение выразительному чтению младших школьников [Текст]: пособие для учителей / Л.А. Горбушина. – М.: Просвещение, 1981. – 160 с.**].

Бул окуу компоненттеринин бардыгы бири-бирине байланыштуу жана бири-биринен көз каранды. Ошентип, окуучуну окуганга үйрөтүү процесси окуу көндүмүнүн бардык төрт компонентинин үстүнөн бир мезгилде иштөөнү эске алуу менен, ушул компоненттердин бардыгын комплексттүү жана тыгыз өз ара байланышта калыптандыруу менен, курулушу керек. Окуганга үйрөтүүнүн негизги милдети – балдарда бул көндүмдөрдү калыптандыруу.

Окууга үйрөнүү процесси шар окууну, муун боюнча окуй билүүнү калыптандыруудан башталат. Андан соң толук сөздөр менен окуу жүрөт. Окуу процессинин динамикасына байкоо жүргүзүү төмөнкү жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет: шар окуу канчалык жогору болсо, окуганын түшүнүү ошончолук жакшы болот, башкача айтканда, тууралыкты шарттоочу аң-сезимдүү окуу. Ушул үч сапаттын негизинде окуу көндүмүн түзгөн чынжырдын эң татаал звеносу катары көркөм окуу калыптанат.

Толук кандуу окуу көндүмү – бул бардык башка мектептик предметтер боюнча кийинки окуп-үйрөнүү үчүн негиз, маалымат алуунун негизги булагы, ал тургай баарлашуу ыкмасы. Окуу көндүмдөрүнө ийгиликтүү ээ болуу – баланын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жалпы өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрүнүн бири, ошондой эле окутуу процессиндеги кыйынчылыктар тигил же бул психикалык процесстин (көңүл буруу, эс тутум, ой жүгүртүү, кеп) өнүгүүсүндөгү кээ бир көйгөйлөр жөнүндө айта алат. Окуу, таанып- билүү ишмердүүлүгү катары, тексттик маалыматты кабыл алуу жана иштетүүнү камтыйт, окуучулар үчүн эрктүү аракеттерди, тереңирээк көлөмдү жана туруктуу көңүл бурууну талап кылган татаал жана узак процесс.

Мектеп окуучуларынын тарбиясы жана өнүгүүсү окуу менен тыгыз байланышта. Бул балдар окуганын түшүнүү үчүн мугалимге системалуу иштөөнү эскертет. Окуу окуучуларга таанып-билүүнүн жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачат ошондой эле, бири-бири менен баарлашууга мүмкүндүк берет. Эгер окуучуда окуу көндүмдөрүн өздөштүрүүдө көйгөй жаралса, анда, анын эс тутум, кеп же көңүл буруу сыяктуу психикалык процесстеринин өнүгүүсүндө кыйынчылыктар бар экендиги жөнүндө айтышы мүмкүн. Бул окуганды үйрөтүүгө өзгөчө көңүл буруу керектигин далилдейт.

Окуу көндүмүн калыптандыруу процессин башкаруу төмөнкү шарттарды аткарууда мүмкүн болот:

– бул көндүмдү калыптандырууда кабыл алуу, эс тутум, ой жүгүртүү сыяктуу маанилүү психикалык процесстердин өнүгүүсүнө таянуу керек;

– окуу процессин баланын сабакка, окууга жана жалпысынан китепке кызыгуусу калыптанышы үчүн куруу керек.

Демек, класстан класска шар, түшүнүп окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү жана өнүктүрүүнүн үстүнөн системалуу, максаттуу иш керек.

Окуу көндүмү төмөнкүдөй эки тараптан курулат: а) окуунун техникалык тарабы; б) окуунун маңыздык тарабы. **Окуунун техникалыктарабы** төмөнкү аспекттерден турат: окуу ыкмасы, окуу темпи (ылдамдыгы), окуу ылдамдыгынын динамикасы (жогорулашы), окуунун тууралыгы.

Окуунун маңыздык тарабына: окуган чыгарманы (маалыматты) түшүнүүсү жана көркөмдүүлүгү кирет.

Эң башкысы, окуганын түшүнүү, анткени бала окууну маалымат алуу үчүн курал катары пайдаланууга үйрөнөт, бул процесс көндүм деңгээлине жетиши үчүн окуганга үйрөнүү керек, б.а. автоматизмге алып келген билгичтик.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде төмөнкү окуу билгичтиктерин бөлүп көрсөтүүгө болот:

– негизги нерсени тексттен бөлүп алуу, ал ким же эмне жөнүндө экендигин түшүнүү, татаал жана керектүү маалыматты бөлүп көрсөтүү билгичтиги;

– подтексттин маанисин түшүнүү;

– -ексттик талдоо, б.а. тексттин ар кайсы бөлүктөрүн салыштыруу;

– аракеттерди өз тажрыйбасына которуу;

– текстти чечмелөө: керектүү маанини чыгаруу;

– окугандар боюнча ой жүгүртүү, өз ойлорун билдирүү;

– текстке баа берүү, автордук позицияны көрүү, чыгарманын жалпы маанайын сезүү, окугандарга болгон өз мамилесин калыптандыруу жана өз тандоосун түшүндүрүү [74, 5-б.].

Окуу билгичтиктерин жогорку деңгээлде өздөштүргөндө гана, алар окуу көндүмдөрүнө өтүүгө жөндөмдүү боло алышат.

Окуу жана түшүнүү калыптанган окуу көндүмүнүн негизинде гана бирдиктүү болот. «Үн чыгарбай» окуу – бул окууну өздөштүрүүнүн бийигирээк деңгээли болуп эсептелет, эгерде үн чыгарып жана толук сөздөр менен окуу толук калыптанбаса, анда аны киргизүү мүмкүн эмес.

К.Д. Ушинский сунуш кылган аң-сезимдүү окуу маселеси бир мезгилде көптөгөн суроолорду жараткан: көркөм чыгарманы анын эмоционалдык негизин бузбай түшүнүүгө кантип жетишүүгө болот, логикалык жана

«эстетикалык» талдоонун ортосундагы эң туура айкалышууну кантип орнотууга болот жана башкалар, мына ушул суроолорго биринчилерден болуп окуу китептерин түзүү менен, К.Д.Ушинский чечүүгө аракет кылган. Окуу китептерин түзүүдө ал окуган нерсенин бардыгы түшүнүктүү болушу керек деген принципти карманган [Ушинский, К.Д. **Собрание сочинений [Текст] / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1948. – Т. 7. – 367 с. 60-б.**].

Окуучуну аң-сезимдүү окууга үйрөтүү үчүн аны туура, катасыз окуганга үйрөтүү керек, анткени туура окулган нерсени гана түшүнүүгө болот. Класстагы ар бир окуучуда толук кандуу окуу көндүмү калыптанган учурда, орустун көрүнүктүү методисти Н.А.Корф белгилеген чакыруусуна көңүл буруу маанилүү: «ар бир мугалим бир эле мезгилде эки процессти өркүндөтүүгө үйрөтүшү керек: а) окуганга; б) окуганын түшүнүүгө» [125]. Окуу көндүмдөрүн калыптандыруу билим берүүнүн эң маанилүү милдеттеринин бири. Бул көндүм кийинки бардык билим берүү үчүн негиз (фундамент) болуп саналат.

Мына ошентип, окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү окутуунун сапатын жогорулатуунун фактору боюнча педагогикалык адабияттарды талдоо бизге кээ бир жалпы жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Окуучу үчүн окуу процесси – бул татаал, алгылыктуу оор процесс, анын элементтери бири-бири менен өтө эле начар байланышта болбостон, өз алдынча, өздүк кыйынчылыктарды алып келет. Окутуудагы ийгиликтин ачкычы – балада кабыл алуу, эс тутум, ой жүгүртүү жана сүйлөө сыяктуу өтө маанилүү таанып-билүү процесстеринин өнүгүүсүнөн көз каранды.

«Адабий окуу» сабактарында түшүнүп (аң-сезимдүү) окуу көндүмдөрүн ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн мугалим класста белгилүү бир иштөө режимин камсыз кылышы керек:

- окуу көнүгүүлөрү күн сайын болушу керек;
- окуу үчүн тексттерди тандап алуу кокусунан эмес, балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана тексттердин адабий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жүргүзүлүшү керек;
- туура эмес окуунун алдын алуу үчүн системалуу иш жүргүзүлүшү керек;
- окуу учурунда кетирилген каталарды оңдоонун максатка ылайыктуу системасы пайдаланышы керек;
- үн чыгарбай окууга үйрөтүү атайын уюштурулуп, бир нече кадамдарды камтышы керек: шыбырап окуу, окулуп жаткан нерсенин үнсүз артикуляциясы, «тынч окуу» (ичинен сүйлөө планында), иш жүзүндө үн чыгарбай окуу.

Окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү сабактарынын жалпы негизги талаптары жана алардын айрым түрлөрү адабияттарда белгиленип келүүдө.

«Адабий окуу» сабактарында китеп окууга окутуунун методикасы боюнча сабактарга коюлуучу талаптар жалпы дидактикалык жана атайын болуп бөлүнөт.

Жалпы дидактикалык талаптар: а) сабактын тарбиялык мүнөзү, сабактын тарбиялык максатынын айкындыгы; бул сабакта кандай адеп-ахлактык сапаттар өнүгөт;

б) сабактын максаты так коюлушу керек: балдар жаңы эмнени билишет, эмнени үйрөнүшөт, кандай билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өнүктүрүшөт, бул билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өнүктүрүү баскычтары кандай болот,

класста балдардын өз алдынчалуулугу кандайча өнүктүрүлөт, алардын таанып-билүү активдүүлүгү кандай өнүгөт, алардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, теманын толуктугу кандай болот ж. б.;

в) сабактын үзгүлтүксүздүгү жана перспективалуулугу, анын мурунку сабактар менен байланышы, программанын ушул бөлүмү боюнча ушул тема боюнча сабактардын тизмегиндеги орду;

г) сабакка тандалып алынган методикалык каражаттардын жана иштин ыкмаларынын ар түрдүүлүгү, кошумча материалдардын ишинин өзгөрүлмөлүүлүгү, методикалык каражаттарды тандоонун материалдын мүнөзүнө жана окутуу милдеттерине көз карандылыгы, методиканын жеткиликтүүлүгү – анын көңүл ачуучу жана оюн мүнөзүндө болушу;

д) бардык окуучуларды жумушка алардын мүмкүнчүлүктөрүнө жараша уюштуруу, билиминин, жөндөмүнүн жана ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнүн жетишээрлик жогорку деңгээлде болушу; окуу процессинде окуучуларга дифференцияланган жана жекече мамиле кылуу; сабактын бардык этаптарында кайтарым байланыштын болушу (окуучулардан – мугалимге);

е) окуучуларды акыл эмгегинин ыкмаларына («окуучуларды окууга үйрөтүү»), мектепте ийгиликтүү окутуунун зарыл шарты болуп саналган көндүмдөргө жана жөндөмдөргө үйрөтүү;

ж) кээ бир башка дидактикалык талаптар да милдеттүү: илимийлүүлүк, материалдын жеткиликтүүлүгү, окутуунун системалуулугу жана ырааттуулугу ж. б.

Диссертациянын экинчи главасында «Республиканын башталгыч мектептеринде «Адабий окуу» сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча педагогикалык эксперименттик изилдөөлөр», анын методологиясы, методдору, эксперименттин материалдары, экспериментти уюштуруу, жүрүшү жана жыйынтыктары берилди. Тактап айтканда, «Адабий окуу» сабактарында окуучулардын ишмердик менен окуп-үйрөнүүсүн өнүктүрүү боюнча сынообуздун методологиясы – бул билим берүү жана педагогика жаатында изилдөө жүргүзүү үчүн колдонулган принциптердин, эрежелердин жана жол-жоболордун жыйындысы. Бул методология педагогдорго жана изилдөөчүлөргө ар кандай окутуу жана тарбиялоо методдорунун эффективдүүлүгү жөнүндө тыянак чыгаруу үчүн алынган маалыматтарды уюштурууга жана талдоого жардам берет.

Педагогикалык эксперименттин методологиясы өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: **1.Изилдөөнүн максатын** аныктоо. Педагогикалык эксперименттин методологиясы изилдөөнүн максатын аныктоого жардам берет, ал окутуунун жаңы методдорун иштеп чыгуу жана колдонуу же билим берүүнүн ар кандай ыкмаларынын натыйжалуулугун салыштыруу менен байланыштуу болушу мүмкүн.

2. **Топторду түзүү.** Педагогикалык эксперимент жүргүзүү учурунда эки топ түзүлөт: эксперименталдык жана контролдук. Эксперименталдык топ белгилүү бир методика менен окутулат, ал эми контролдук топ салттуу окутулат жана эч кандай өзгөрүү болбойт.

3. **Маалыматтарды өлчөө жана чогултуу.** Педагогикалык эксперименттин методологиясы анкета, байкоо, тест жана интервью сыяктуу маалыматтарды чогултуунун ар кандай ыкмаларын колдонууну карайт. Бул маалыматтар изилдөөчүлөргө колдонулуп жаткан окутуу методунун эффективдүүлүгүн баалоого жана анын артыкчылыктары менен кемчиликтерин белгилөөгө мүмкүндүк берет.

4. **Маалыматтарды талдоо.** Табылгалар мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо жана өзгөрмөлөрдүн ортосунда байланыш түзүү үчүн талданат. Изилдөөчүлөр маалыматтарды чечмелөө жана гипотезаларды текшерүү үчүн статистикалык ыкмаларды, графиктерди жана диаграммаларды колдонушат. Бул эксперименттин натыйжалары жөнүндө негиздүү тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

5. **Тыянактар жана сунуштар.** Педагогикалык эксперименттин методологиясы билим берүүнүн сапатын жакшыртуу үчүн педагогдор жана билим берүү мекемелери колдоно ала турган жалпыланган тыянактарды жана сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Бул тыянактар илимий негизделген далилдерге негизделип, практикалык мааниге ээ болушу мүмкүн.

Жалпысынан, педагогикалык эксперименттин методологиясы билим берүү чөйрөсүндөгү изилдөөлөрдү тутумдаштырууга жардам берет, бул мугалимдерге жана изилдөөчүлөргө билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы (II-IV класстар) «Адабий окуу» сабагын окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – «Адабий окуу» сабагында кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүгү.

Ушулардын тегерегинде изилдөөнүн жүрүшүндө педагогикалык эксперимент жүргүзүлдү.

2019-2020-окуу жылында Жалал-Абад шаарындагы №16,4,21,5, Сузак районунун №80 К.Төрөмаматов, №27 Ю.А.Гагарин, №31 Э.Чанакон, №51 С.Жээнбеков атындагы мектептеринин базасында «Окуу ишмердүүлүктү өнүктүрүү» деген теманын алкагында эксперименталдык изилдөө жүргүзүлгөн. Эксперименттин издөө этабында маалыматтарды чогултуу башталды: окурмандардын өз алдынчалыгын калыптандыруу деңгээлин аныктоо максатында балдарга анкета, мугалимдер менен маектешүү жүргүзүлдү, анын жүрүшүндө педагогдордун бала-окурманды калыптандыруу процессин сабаттуу жүргүзүүгө жана сабакта иштин жаңы формаларын колдонууга даярдык деңгээли аныкталды. Ошондой эле ата-энелер насаатталып, чоңдордун үй-бүлөдөгү окуу ролу жөнүндө түшүнүктөрүн такташты. Констатациялык эксперименттин жүрүшүндө алынган натыйжалар,

ошондой эле илимий адабияттарды изилдөө жана «Адабий окуу» предметин окутуу процессине узак мөөнөттүү байкоо жүргүзүү класстан тышкаркы окуу сабактарында чыгармачылык иштерди жүргүзүүнүн тажрыйбалык системасын түзүүгө мүмкүндүк берди.

Эксперименталдык сабактар системасын өткөрүү үчүн төмөнкү материалдар даярдалган:

1) иш максаттарын, милдеттерин, мазмунун, ыкмаларын баяндаган жана баштапкы көндүмдөрдү атаган тажрыйбалык окутуу программасы;

2) төмөнкү бөлүктөрдөн турган методикалык блок:

а) сабактардын же алардын фрагменттеринин конкреттүү иштеп чыгуулары;

б) методикалык мүнөздөгү комментарийлер;

3) окуу материалдары (ар кандай түрдөгү оюнчук-китептердин топтому, мугалим тарабынан аткарылган оюнчук-китептердин жана иллюстрацияланган карточкалардын үлгүлөрү, жыйнак-китептердин (автордук жана тематикалык) үлгүлөрү, тарых жана китеп басып чыгаруу боюнча адабияттар).

Диссертациялык изилдөө алкагы издөө экспериментинин бул этабын кеңири сүрөттөөгө мүмкүндүк бербейт. Бирок, жүргүзүлгөн тажрыйбалык окутуу бир катар маанилүү байкоолорду жана тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк бергендигин белгилеп кетүү зарыл, алар көйгөйдү андан ары изилдөөгө кызыгууну шарттады.

Ошентип, балдарды жана ата-энелерди анкеталоонун жыйынтыктарын талдоонун жүрүшүндө жаш окуучулардын окуусуна массалык коммуникация каражаттарынын таасири чоң болуп, балдардын эс алуусунда китеп окуунун үлүшү азайганы белгиленген. Ошондой эле окурмандардын өз алдынчалыгын калыптандыруу процессине чыгармачыл иштерди колдонуунун оң таасири далилденген. 2013-2014 окуу жылында тажрыйбалык окутууну ишке ашыруунун жүрүшүндө бир катар маселелер пайда болду:

- азыркы этапта кенже мектеп окуучусунун окуу ишмердүүлүгүнүн калыптануу процессине кандай факторлор таасир этет;

- заманбап массалык коммуникация каражаттары бала окурманга кандай таасир этет;

- кенже мектеп окуучусунун окуу жана аудиовизуалдык тажрыйбасы кандай байланышы бар, алардын байланыш түйүндөрү барбы; окурман баланы калыптандыруу процессинде баланын мектепке чейинки жана мектептен тышкаркы аудиовизуалдык тажрыйбасын кантип колдонсо болот;

- ушул максатта массалык коммуникациянын заманбап каражаттарын пайдалануу менен кенже окуучунун окуу ишмердүүлүгүнүн калыптануу процессин оптималдаштыруунун потенциалдуу мүмкүнчүлүгү барбы.

Коюлган суроолорго жооптор 2019-жылдан 2023-окуу жылына чейинки мезгилде уланып жаткан калыптандыруучу окутуунун жүрүшүндө такталды. Издөө экспериментинин бул этабында тажрыйбалык окутуу курсунун концепциясы түзүлдү (ал 2022-2023-окуу жылында өткөрүлдү), кенже окуучулардын окуу жана көрүүчүлүк артыкчылыктарын изилдөө жүргүзүлдү,

окуу материалы (китептер, көркөм чыгармалардын тексттери) тандалып алынды, окуунун эксперименталдык сабактарына тартыла турган массалык коммуникация каражаттарынын чөйрөсү аныкталды, зарыл болгон түшүнүк аппараты, алдыдагы эксперименталдык иштин формалары жана ыкмалары такталды.

Төмөндө эксперименттик сыноого коюлган суроо-тапшырмаларды сунуштадык: Төмөндө биз изилдөө мезгилинде талкуулоого сунуш кылынган эксперименттик бул суроолордун топтомун сунуш кылдык, тактап айтканда: Адабий окуу сабагында окуган чыгармалардын негизинде окуучунун ишмер аракеттерин байкоо үчүн суроолор:

1. Адабий окуу сабагында чыгарманы окуганда кандай учурда каарман же окуя тууралуу өз алдыңча чыгармачыл ой жаралат ?

2. Сюжеттин өнүгүшү үчүн кайсы окуялар эн маанилүү? Бир чыгармаынын негизинде тушундур.

4. Чыгармадагы белгилүү бир көрүнүш же учур сиз үчүн кандай эмоцияны жаратат?

5. Баатырлардын иш-аракеттеринен кандай моралдык баалуулуктарды алсак болот?

6. Айлана-чөйрөнүн кандай деталдары же сүрөттөмөлөрү чыгарманын атмосферасын түзүүгө жардам берет?

7. Адабий окуу китебиндеги сүрөттөрдөн эмнени көрүп жатасыз, айланабызда окшош нерсени көрүп жатасызбы?

9. Адабий окуу китебиндеги чыгарманын кайсы бөлүктөрү сизге жакты жана эмне үчүн? Бир чыгармаынын негизинде талда.

10. Адабий окуу китебиндеги белгилүү бир көрүнүш же учур сиз үчүн кандай эмоцияны жаратат? ж.б.

Ал эми, алгачкы сыноонун жыйынтыктары төмөндөгүлөрдү көрсөттү.

Сыноонун жыйынтык таблицасы
Таблица №1

Сыноонун экинчи этабында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн деңгээлин калыптандыруу максатында ар бир класстын окуучуларына сунушталуучу чыгармалар такталды атап айтканда: 2-класс үчүн 5 чыгарманы тандадык:

А. Токтомушев. «Алтын уя», «К. Тыныстанов «Талаага тай өнүптүр», С. Рысбаев «Өзүнүкү жана өзгөнүкү», Б. Абдухамидова, «Исхак Раззаковдун бала кези», К. Ушинский. «Эки улак». Ал эми, 3-класстарга төмөндөгүлөр сунушталды: «Кыргыз эл жомокторунан «Эмне? Кайда? Качан?» оюнунун формасында өткөрүлдү. Ч. Айтматов «Жети ата» («Ак кеме» повестинен үзүндү), «Керемет талаа (Поле чудес)» оюнунун формасында өткөрүлдү. Р. Акдемир «Уурдалган ат», «Жылдыздар сааты» оюнунун формасында өткөрүлдү. Ж. Бөкөнбаев «Чептен эрдин күчү бек», «Керемет талаа (Поле чудес)» оюнунун формасында өткөрүлдү. 4-класска булар сунушталды: К. Жусупов. «Тулпар кадырын сынчы билет», *Конкурс-сабак*, С. Казыбаев. «Аты

узун бала», «Жылдыздар сааты» оюнунун формасында өткөрүлөт, А. Ашыров. «Робот деген эмне?», *Таймаш-сабак*, Ч. Айтматов. «Улуу манасчы – Саякбай Каралаев», «Эмне? Кайда? Качан?» оюнунун формасында өткөрүлдү, 5. Т. Касымбеков. «Курманжан датка энебиздин насааты», «Семетей» эпосунан. «Семетейдин Таласка келиши».

Диссертациянын үчүнчү бөлүгү «Адабий окуу сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун формалары жана методикасы» деп аталуу менен үч главага бөлүндү. Анын “**Адабий окуу**” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун формалары жана методдору деп аталган биринчи параграфында булар берилди.

Адабий окуу» сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жана өткөрүү ар кандай формалар жана иш-чарала» аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн. Алардын айрымдарына төмөнкүлөр кирет:

1. *Китеп көргөзмөлөрү*: негизги жанрлар же темалар менен китеп стенддерин жайгаштыруу аркылуу китеп көргөзмөлөрүн уюштуруу жана китептерди карап чыгуу жана тандоо үчүн орун бөлүп берүү.

2. *Китеп клубдары*: окуган китептерди талкуулоо жана бөлүшүү үчүн ай сайын жолугушуулар менен окурман топторун түзүү. Үн чыгарып окууну же айрым бөлүмдөрдү талкуулоону уюштурса болот.

3. *Үн чыгарып окуу*: бардык катышуучуларга китептер үн чыгарып окула турган иш-чараларды уюштуруу. Бул балдарга жомок окуу болушу мүмкүн.

4. *Лекциялар жана дискуссиялар*: китеп темасы боюнча лекцияларды жана дискуссияларды өткөрүү үчүн лекторлорду же эксперттерди чакыруу. Бул адабий чыгармаларды, жазуу стилин же жазуу ыкмаларын талкуулоо болушу мүмкүн.

5. *Китеп жарманкелери*: китептерди саткан жана алмаштырган иш-чараны уюштуруу. Келгендер эски китептерин сатуу же башкаларга алмаштыруу үчүн алып келе алышат.

6. *Сынактар жана окуу сынактары*: ылдамдык менен окууну уюштуруу же китептерди жаттоо. Катышуучулар белгилүү бир сыйлык үчүн атаандаша алышат.

7. *Адабий чыгармаларды колдонгон көркөм долбоорлор*: көркөм чыгармаларды, пленерлерди же китептерден шыктанган сүрөттөрдү жаратуу.

8. *Виртуалдык байланыш жана дебаттар*: окурмандардын коомчулугун түзүү жана бири-бири менен баарлашуу үчүн онлайн платформаларды же социалдык медианы колдонуу.

9. *Китеп түндөрү же авторлор менен жолугушуулар*: китеп авторлорун окууга, талкуулоого жана окурмандар менен жолугушууга чакыруу.

10. *Окурмандардын китеп клубдары*: окуу боюнча сунуштарды берүү, китептерди стилистикалык сындоо жана бөлүшүү иш-аракеттердин негизи болгон клубдарды түзүү.

Булар окуутык ишмердүүлүктү уюштуруунун айрым гана формалары деп эсептейбиз, себеби мындай иш-чараларды уюштурууда ар түрдүүлүк жана

чыгармачылык аудиториянын максаттарына жана кызыкчылыктарына, окурмандардын каалоолоруна жараша чексиз болушу мүмкүн.

Окуу ишмердүүлүктү уюштуруунун методдору – бул окуу процессин уюштурууга жана түзүүгө жана окурмандардын окуу жөндөмүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген методдор жана ыкмалар.

Мындай методдор төмөнкү аспектилерди камтыйт:

1. *Адабият тандоо*: бул окурмандардын кызыгуусун жана аудиториянын муктаждыктарын талдоону, китептердин рекомендациялык тизмесин түзүүнү жана адабияттын ар кандай жанрларына жана түрлөрүнө жетүүнү уюштурууну камтыйт.

2. *Окуу чөйрөсүн жана шарттарды түзүү*: бул ыңгайлуу жана комфорттуу окуу мейкиндигин түзүү, китепканага жана анын ресурстарына кирүү мүмкүнчүлүгүн берүү, окурмандар үчүн тандоо эркиндигин камсыз кылуу.

3. *Окурмандардын иш-чаралары*: бул китеп көргөзмөлөрү, адабий кечелер, үн чыгарып окуу, тегерек столдор жана окурмандар арасында баарлашуунун жана тажрыйба алмашуунун башка түрлөрү сыяктуу ар кандай иш-чараларды уюштуруу.

4. *Окурмандардын клубдары*: бул адамдар пикир алышып, тажрыйба бөлүшүп, окуу үчүн жаңы идеяларды ала турган китептерди окуу жана талкуулоо топторун уюштуруу.

5. *Окуу программалар жана долбоорлор*: бул китеп окуу аркылуу таанып-билүү жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган атайын программаларды жана долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Главанын үчүнчү главасын **“Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн модели жана анын мазмуну**” деп аталып, булар тууралуу сөз болду. Кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу модели окуу жана текстти кабыл алуу көндүмдөрүн ийгиликтүү өнүктүрүүнү камсыз кылган бир нече негизги компоненттерди камтыйт. Бул модель балдардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуусу керек жана акырындык менен татаалдаштырууга жана алардын окуу жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталышы керек.

Таблица №2 Кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн модели

Моделдин негизги элементтери: 1. **Окуу ишмердиги.**

- Китептерге жана окууга болгон кызыгуу: балдардын кызыкчылыктарына ылайык келген тексттердин ар түрдүү жанрларын, темаларын жана типтерин колдонуу аркылуу окууга болгон кызыгууну жаратуу.

- Окууга мотивациялоо: окуудагы жетишкендиктери үчүн сыйлоо жана шыктандыруу системасы (грамота, мактоо, конкурстар).

- окуу ишмердигинин функциясы:

- окууга позитивдүү мамиле кылган чоңдордун жана теңтуштардын мисалдары.

2. Окуу техникасын өнүктүрүү:

- Фонетикалык көндүмдөр: тыбыштарды, муундарды, сөздөрдү туура айтуу боюнча иштөө.

- Окуунун темпи жана экспрессивдүүлүгү: окуу ылдамдыгын жогорулатуу көнүгүүлөрү, экспрессивдүү окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Окуу иш-чаралары инсандын ар тараптуу өнүгүүсүнө салым кошуу үчүн көптөгөн маанилүү функцияларды аткарат, өзгөчө кенже окуучуларга. Окуу ишмердигинин негизги **функциялары:**

1. Таанып-билүү функциясы:

- Кругозорду кеңейтүү: окуу балдарга дүйнөнүн, тарыхтын, илимдин, маданияттын жана коомдун ар кандай аспектилерин жөнүндө билүүгө жардам берет.

- Интеллектуалдык потенциалды өнүктүрүү: логикалык ой жүгүртүүнү, эс тутумду жана концентрацияны жакшыртууга өбөлгө түзөт.

2. Билим берүү функциясы:

- Окуу материалын өздөштүрүү: окуу китептерин жана билим берүү адабияттарын окуу мектеп программасын өздөштүрүүгө жардам берет.

- Тил көндүмдөрүн өнүктүрүү: сабаттуу жазуу көндүмдөрүн жакшыртат, лексиканы байытат жана орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту өнүктүрөт.

3. Коммуникативдик функция:

- Сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү: өз оюн так жана ырааттуу билдире билүү, талкууларга жана дискуссияларга активдүү катышуу.

- Социалдык адаптация: ар кандай көз караштарды түшүнүү жана чечмелөө жөндөмү, бул башкалар менен жакшы мамиледе болууга өбөлгө түзөт.

4. Эмоционалдык функция:

- Эмоционалдык өнүгүү: көркөм адабиятты окуу эмпатияны, симпатияны өрчүтөт, ошондой эле эмоцияларды жана сезимдерди жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

- Стресстен арылтуу: окууга чөмүлүү күнүмдүк көйгөйлөрдөн алаксытып, эс алууга жана ырахат алууга жардам берет.

5. Эстетикалык функция:

- Эстетикалык табытты өнүктүрүү: тексттин көркөм артыкчылыктарын кабыл алуу жана баалоо, кооз сезимди калыптандыруу.

- Адабий мурастар менен таанышуу: адабияттын классикалык жана заманбап чыгармаларын окуу сулуулукту сезүүнү өрчүтүп, маданий баалуулуктар менен тааныштырат.

6. Социалдык функция:

- Дүйнө таанымды калыптандыруу: окуу жеке ишенимдерди, адеп-ахлактык баалуулуктарды жана мамилелерди калыптандырууга жардам берет.

- Маданий идентификация: өзүнүн маданий таандыктыгын билүүгө, өз элинин жана башка маданияттардын каада-салттарын жана үрп-адаттарын түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

7. Өнүгүү функциясы:

- Инсандык өнүгүү: өзүн-өзү таанууга, өзүн-өзү өркүндөтүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

- Чыгармачылык өнүгүү: элестетүүнү, чыгармачылыкты стимулдайт.

«Адабий окуу» сабактарында окуучунун окуу ишмердигине **дидактикалык талаптар** окуу процесси аркылуу окуучулардын натыйжалуу жана ар тараптуу өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган. Бул талаптар окууну үйрөнүү процессин уюштурууга да, окуу жөндөмүн өнүктүрүү үчүн колдонулган мазмунга жана методикага да тиешелүү. Окуу ишмердигине болгон негизги дидактикалык талаптар:

1. Системалуулук жана ырааттуулук:

- **Окуу процессин пландаштыруу:** окуу сабактарын так структуралаштыруу, тапшырмаларды ырааттуу татаалдаштыруу.

- Окутуунун этаптуулугу: окуучулардын даярдык деңгээлин эске алуу менен жөнөкөй тексттерден татаал тексттерге акырындык менен өтүү.

2. Жеткиликтүүлүк жана жөндөмдүүлүк:

- Курактык шайкештиги: окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүнө жана өнүгүү деңгээлине ылайык тексттерди жана тапшырмаларды тандоо.

- Жеке өзгөчөлүктөрдү эсепке алуу: ар кандай деңгээлдеги жана жөндөмдүү балдар үчүн материалдарды жана тапшырмаларды адаптациялоо.

3. Формалардын жана методдордун ар түрдүүлүгү:

- Тексттердин ар кандай жанрларын жана түрлөрүн колдонуу: программага жомокторду, аңгемелерди, ырларды, илимий-популярдуу тексттерди ж. б. киргизүү.

- Окутуунун активдүү методдору: иштин оюндук жана интерактивдүү формалары, театрлаштыруу, ролдор боюнча окуу.

4. Мазмундун илимийлүүлүгү жана актуалдуулугу:

- Заманбап илимий түшүнүктөргө ылайык келүүсү: тексттерде актуалдуу жана анык маалыматтарды колдонуу.

- Башка предметтер менен интеграциялоо: окуу предметтери менен байланыш (тарых, илим, искусство), предметтер аралык байланыштар.

5. Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү:

- Текстти талдоо жана чечмелөө: түшүнүү суроолору, окугандарды талдоо жана чечмелөө тапшырмалары.

- Талкуулоо жана аргументтөө көндүмдөрүн өнүктүрүү: дискуссиялар, талкуулар, окулган китептер боюнча пикир алмашуу.

6. Сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү:

- Лексиканы өнүктүрүү көнүгүүлөрү: жаңы сөздөр менен иштөө, маанисин түшүндүрүү, контекстте колдонуу.

- Байланыштуу кепти өнүктүрүү: Парафразага тапшырма берүү, аннотация түзүү, окугандар тууралуу пикир жазуу.

7. Тарбиялык багыты:

- Адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу: адеп сабактарын камтыган чыгармаларды окуу, каармандардын аракеттерин талкуулоо.

- Эмоционалдык чөйрөнү өнүктүрүү: эмпатияны, симпатияны, эмоционалдык интеллектти өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү тексттерди киргизүү.

8. Интерактивдүүлүк жана кайтарым байланыш:

- **Окуучуларды процеске тартуу:** талкууга балдардын активдүү катышуусу, чыгармачылык тапшырмаларды аткаруу.

- Үзгүлтүксүз кайтарым байланыш: окууну түшүнүүнү текшерүү, тапшырмалардын аткарылышын баалоо, жеке сунуштар.

9. Заманбап инновациялык технологияларды колдонуу:

- **Электрондук ресурстар жана мультимедиа:** аудиокитептерди, электрондук китептерди, билим берүүчү тиркемелерди колдонуу.

- Интерактивдүү платформалар: онлайн китепканаларды, биргелешип окуу жана талкуулоо платформаларын колдонуу.

10. Жагымдуу окуу чөйрөсүн түзүү:

- **Окуу үчүн ыңгайлуу шарттар:** окуу үчүн ыңгайлуу шарттарды камсыз кылуу (жарык, жымжырттык, ыңгайлуу жерлер).

- **Позитивдүү маанай:** шыктандыруучу атмосфераны түзүү, ийгиликтерди кубаттоо, окууга болгон кызыгууну колдоо.

11. Контролдоо жана баалоо:

- **Прогресстин мониторинги:** окуу көндүмдөрүн үзгүлтүксүз текшерүү жана баалоо, диагностикалык тесттерди колдонуу.

- Баалоого дифференцияланган мамиле: ар бир окуучунун жеке жетишкендиктерин жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу.

Бул дидактикалык талаптарды сактоо кенже окуучулардын ар тараптуу өнүгүүсүнө жана ийгиликтүү окуусуна өбөлгө түзүүчү окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруунун натыйжалуу системасын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Кенже окуучулардын окуу ишмердигин уюштуруу алардын окууга болгон кызыгуусун калыптандырууда жана сабаттуулугун жогорулатууда негизги ролду ойнойт. Китепке жана окууга болгон кызыгууну туудурган, сынчыл ой жүгүртүү жана талдоо жөндөмдөрүн өркүндөтүүчү чөйрөнү түзүү маанилүү. Пайдалуу болушу мүмкүн болгон бир нече ыкмалар жана ыкмалар:

1. Окуу чөйрөсүн түзүү

Китепканалар жана окуу бурчтары

- Класстык китепкана: классты окуучулардын кызыкчылыктарына жана окуу деңгээлине ылайыктуу түрдүү китептер менен толтуруу.

- Окуу бурчу: балдар ыңгайлуу окуй алышы үчүн, ыңгайлуу эмеректер менен ыңгайлуу бурч орнотуу.

Китептерге кызыгып кирүү.

- **Китепканага үзгүлтүксүз баруу:** мектепке же шаардык китепканага үзгүлтүксүз саякаттарды уюштуруу.

- **Китеп алмашуу:** окуучулардын ортосунда китеп алмашуу системасын түзүү.

2. Окууга түрткү берүү жана дем берүү

Окурмандардын программалары.

- **Сынактар жана долбоорлор** : мыкты окуу сынактарын же китепке байланыштуу долбоорлорду өткөрүңүз.

- Окурмандардын күндөлүктөрү: балдар окуган китептеринен алган таасирлерин жаза турган журнал жазууга үндөө.

Жеке мисалдар.

- **Үн чыгарып окуу:** мугалим ынталуу окуунун үлгүсүн көрсөтүп, балдарга дайыма үн чыгарып окуп туруу керек.

- **Роль моделдери:** ата-энелерди, мугалимдерди жана башка чоңдорду балдарга окууга чакыруу.

3. Окуу жөндөмүн өнүктүрүү

Окуу стратегиялары.

- **Текст менен иштөө:** балдарга болжолдоо, суроо берүү, визуалдаштыруу жана жалпылоо сыяктуу текст менен иштөө стратегияларын үйрөтүү.

- Окугандарды талкуулоо: балдарга китептин мазмуну жөнүндө ойлонууга жардам берген суроолорду берип, окугандарды талкуулоого үндөө.

Форматтардын түрдүүлүгү.

- **Аудиокитептер:** окууга болгон кызыгууну сактоо жана угуу сезимин өнүктүрүү үчүн аудиокитептерди колдонуу.

- **Электрондук китептер:** электрондук китептерди жана ресурстарды колдонууну билим берүү процессине кошуу.

4. Окууну окуу процессине интеграциялоо

Сабактар аралык байланыш:

- **Окуу жана башка предметтер:** Балдар китептер менен чыныгы дүйнөнүн ортосундагы байланышты көрүшү үчүн окууну тарых, илим же искусство сыяктуу башка предметтер менен бириктирүү.

- **Долбоорлор жана изилдөө:** балдар китептерди изилдөө жана табылгаларын көрсөтүү үчүн колдоно турган долбоорлорду уюштуруңуз.

Интерактивдүү методдор:

- **Театрлаштыруу:** окулган китептердин мотиви боюнча драматизация жасаңыз.

- **Оюндар жана викториналар:** адабий викториналар жана квесттер сыяктуу иштин оюн түрлөрүн колдонуу.

5. Жекелештирүү.

Кызыкчылыктарды жана окуу деңгээлин эсепке алуу.

- **Дифференцияланган мамиле:** адабият тандоодо ар бир баланын жеке кызыкчылыктарын жана окуу деңгээлин эске алуу.

Кенже мектеп окуучуларынын окуу ишмердигин уюштуруу системалуу мамилени жана билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын катышуусун талап кылат. Окуу үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүү, мотивациянын жана көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн ар кандай ыкмаларын колдонуу, ошондой эле окууну жалпы окуу процессине интеграциялоо окууну окуучулардын жашоосунун ажырагыс бөлүгү кылууга жана китепке болгон туруктуу кызыгууну калыптандырууга жардам берет.

“Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн моделин жүзөгө ашыруунун заманбап технологиялары” аттуу параграфта ар бир класстын окуучуларынын окуу ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүдө буларга көңүл бурулду.

1-класс – балдарды текстти окууга жана түшүнүүгө, аны аң-сезимдүү кабыл алууга үйрөтүү.

- Текст менен сүйлөмдөрдүн топтомун практикалык айырмалоо.
- Мугалимдин жетекчилиги менен абзацты, маанилик бөлүктөрдү бөлүп көрсөтүү.
- Тексттин түзүлүшүн билүү: тексттин башталышы, аягы, окуялардын ырааттуулугун аныктоо.

- Текстти атоо (ат коюу).

- Мугалимдин жетекчилиги астында схемалык же сүрөт планын түзүү.

2-класс - балдарды текст менен иштөөгө үйрөтүү:

- маанисин түшүнүү менен окуу;
- текстти айтып берүүнүн ар кандай түрүнө ээ болуу;
- абзацтарга бөлүү жана окулган тексттин (чыгарманын) планын түзүү;
- таяныч сөздөрдү (сөз айкаштарын) бөлүп көрсөтүү;
- каармандардын мүнөздөмөлөрү жана алардын иш-аракеттери.
- Сөздөрдүн антонимин жана синонимдерин тандоо.
- Өз алдынча текшерүү сөздөрүн колдонуу жана тандоо менен жетишпеген тамгаларды табуу.

3 – 4 класс - маалыматты табууга, тексттерди чечмелөөгө жана алардын мазмунун чагылдырууга, окуганга баа берүүгө үйрөнүү:

- негизги ойду (бүтүндөй текстте же анын фрагментинде) өз алдынча бөлүп көрсөтүү;
- коюлган суроолорго тексттен түз же кыйыр формада маалымат табуу;
- негизги жана кошумча маалыматтарды бөлүп көрсөтүү;
- каармандардын ар кандай турмуштук позицияларын аныктоо жана алардын өз ишенимдери (билими) менен дал келиши;
- мазмунду аталышы, иллюстрациясы, үзүндүсү боюнча болжолдоо;
- текст боюнча суроолорду өз алдынча түзүү;
- ар түрдүү жанрдагы, ар кандай стилдеги (расмий кагаздар, илимий, көркөм, публицистикалык, оозеки) окшош мазмундагы тексттерди салыштыруу.

Бул технологияны колдонуу менен өтүлгөн **сабак 3 этаптан турат:**

1. **Окууга чейин:** окуучулар тексттин мазмунун алдын ала болжолдошот, тексттин аталышы, иллюстрациясы, жазуучунун портрети боюнча эмне жөнүндө болорун божомолдошот. Окууга мотивация пайда болот.
2. **Окуп жаткан мезгилде:** окуп, автор менен диалог жүргүзөбүз, суроолорду беребиз, жоопторду божомолдойбуз, текст боюнча өзүбүздү текшеребиз. Окуу интерпретация пайда болот.
3. **Окуудан кийин:** баарлашып сүйлөшүп, жазуучунун позициясын тактоо.

Ошентип, сабакта окуучулар сабактын негизги көйгөйүн чечилишине өздөрү «ойлонуп, жетип», ошондой эле жаңы шарттарда кантип иш-аракет кылууга тийиш экендигин түшүндүрүп бере алгыдай кылып балдардын изилдөө иштери уюштурулат. Мугалим өнөктөш, байкоочу жана ойчул насаатчы болуп, ар бир окуучуга өзүнүн инсандык өнүгүү векторун түзүүгө жана окуу сабаттуулугун калыптандырууга жардам берет.

Мына ушулардан улам, Окурмандардын ишмердүүлүгүнүн структурасы үч этап турат деп эсептейбиз.

1. Текстке чейинки фаза же тексттеги ориентация фазасы жана анын пландаштыруу. Тексттеги жалпы багыт окуучуга чыгарып алууга жардам берет мазмундук-концептуалдык маалымат жана аны башка адамга өткөрүп берүү кошумча текстте конденсацияланган форма. Абстракттуу окуунун өзгөчөлүгү болуп саналат ге багыт алуунун эки баскычынын катышуусунда көрүнгөн өзгөчөлүк окуу жана жыйынтыктоо этабы. Текстке чейинки этапта окуучулар аталышын талдоо, тексттин темасын жана негизги идеясын болжолдоо, кептин түрүн жана стилин аныктайт, графиканын өзгөчөлүктөрүн белгиле текст дизайны. Окуучулар экинчи даражадагы тексттердин ролун түшүнүшү керек жана пландоо баскычында алардын мазмунун тандоо критерийлерин аныктай алат.

2. Текстти түшүнүү фазасы же аткаруу фазасы. Бул этапта окуучу тексттин ар кандай бөлүктөрүн талдап, түшүнүп, микротемаларды бөлүп бөлүп, тексттин түзүлүшү жана анын графикалык дизайнынын негизинде негизги жана кошумча ойду таба билиши, текстти чыгарып салуу, жыйынтыктоо аркылуу текстти кысуу. тексттеги маалымат. Психология, психоллингвистика жана текст лингвистикасынын маалыматтары окууда текстти түшүнүү, семантикалык кысуу жана семантикалык колдоо пункттарын тандоо ажырагыс жана биригип турганын айтышат. Окуган нерсенин негизги идеясын калыптандыруу жана бекемдөө аннотациянын жана абстракциялоонун негизги маңызы болуп саналат.

3. Тексттен кийинки же акыркы фаза. Бул этапта студенттер илимий баяндаманын чыгарылып алынган жана жалпыланган маалыматын аталыш, конспект, реферат түрүндө көрсөтө алышы керек; суроолорго жооп берүү жана текстке өз алдынча суроолорду берүү; текстти кайра айтып берүү жана башкалар [23].

Текстти биринчи кабыл алуу үчүн даярдоо менен башталат, андан кийин кабылдоонун өзү келет, андан кийин биринчи кабыл алууну текшерип, окуу тапшырмасын коюу керек, акырында окуучуга орто текстти окуп, аны талдоо. Окуу ишмердүүлүгүн майда-чүйдөсүнө чейин бардык этаптарды карап көрөлү.

Биринчи этап - текстти алгачкы кабыл алууга даярдоо. Бул этапта мугалим окуучуларды көркөм чыгарманы кабыл алууга жана керектүү эмоционалдык атмосферага даярдайт.

Текстти алгачкы кабыл алуу стадиясында мугалим окуучуларга экспрессивдүү окуйт же сүрөтчүгө аудио же видео жазуу түрүндө профессионалдык окууну угууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле бул этапта студенттер даярдалган окууну көрсөтө алышат же унчукпай окуй алышат. Алгачкы кабылдоодо эң негизгиси окуунун эмоционалдуулугу.

Тексттин алгачкы кабыл алынышын текшерүү баскычы туура кабыл алууга мүмкүндүк берет текстти талдоо багытын аныктоо, ага карата мамилесин калыптандыруу чыгарманы кайра окуу, балдардын пикирине таянуу. Аныктоо Окулган чыгарманы алгачкы кабыл алуу сунуштоо аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн аныктоону талап кылган суроолорго жооп берүү үчүн окуучулар каармандарга жана окуяларга болгон мамилеңиз, жооп берүү үчүн суроолорду түзүнүз талдоо учурунда көңүл бурууну, мюзикл угууну каалашат үзүндүлөр, маанайыңызга ылайыктуу ырды тандаңыз жана тандоонузду түшүндүрүңүз, ар кандай сүрөтчүлөрдүн сүрөттөрүн бири-бирине салыштырыңыз иштөө, текстке эң ылайыктуусун тандаңыз жана тандоонузду актаңыз.

Тарбиялык милдетти коюу этабында жаш окурманда текстти кайра окууга, ой жүгүртүүгө болгон муктаждыкты ойготуу, ошондой эле аны аналитикалык ишке кызыктыруу зарыл.

Акыркы этап – текстти кабыл алуу жана талдоо. Кайталанганда

баланын текстти кабыл алуусу, бүтүндөй тексттин мазмунун билүү жана тарбиялоону кабыл алуу мугалим тарабынан коюлган тапшырма тексттин майда-чүйдөсүнө чейин көңүл бура алат, буга чейин байкаган эмесмин. Кайталап өз алдынча окуу алып келет чыгарманы кабыл алууну тереңдетүү. Чыгармада сүрөттөлгөн турмуштук кырдаал эмес, жазуучу кандай чагылдырганы талданууга тийиш жана кырдаалга баа берет. Окуучу өз кезегинде аракет кылышпайт фактыларды кайталап, эмне, кайда, качан жана ким менен болгонун тактабаңыз, бирок алар автордун позициясын түшүнүүгө жана көркөм идеяны өздөштүргөнгө аракет кылып жатышат [8].

Изилдөөдө класстан тышкаркы иштерде да окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өстүрүү иштери боюнча аракеттер жүрдү, т.а.«Адабий окуу» сабактарында класстан тышкаркы окууда окуучулардын окуу ишмердигин уюштуруу жана өркүндөтүү багыттары төмөндөгүлөр туурасында болду.

Башталгыч мектеп окуучулары менен иштөөдө көбүнчө билим берүү жана дидактикалык оюндар колдонелат, катышуучулар активдүү жана кубануу менен катышышат. Оюндун жүрүшүндө окуучулар өздөрүнүн оюн көрсөтүшөт интеллектуалдык сапаттарды жана жаңы билимдерди алышат. Оюн зордук-зомбулук уланат жана балдардын кызыкчылыктары эске алат. Оюндун жүрүшүндө окуучулардын угуусу, көрүүсү жана тактилдик сезимдер өнүгөт жана ар кандай маалымат менен таанышышат. Эң популярдуу билим берүүчү оюндар- окуяга негизделген: **жомокторго саякат** же **таймаш оюндары, ж.б.**

Башталгыч мектеп окуучулары атаандаштык менен мүнөздөлгөндүктөн, командалык дидактикалык оюндарды өткөрүү эң туура болмок. Башталгыч класстын окуучулары мындай оюндарга катышууну жакшы көрүшөт. Оюн иш-аракеттин төмөнкү элементтерин камтыйт: оюн тапшырмасы, оюн мотивдери, билим берүү көйгөйлөрүн чечүү. Эч кандай окуу тапшырмасы жок түздөн-түз, бирок процессте окуучунун өзүнүн оюн милдети катары келип чыгат, жана Бул маселени чечүүнүн ыкмалары билим берүү болуп саналат. Педагогикалык максат оюн тапшырмасы жана оюн мотивдери менен жабылган жана күчтүү таанып билүү кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө түрткү. Оюндун мотивдери бул ишмердүүлүктүн процессинде, биринчи түртүп, ээ болуу чыныгы мааниси, когнитивдик мотивдер менен алмаштырылган [57]. Ролдук оюнда окуучу өзү үчүн белгилүү бир ролду тандап алышы керек жана элестүү кырдаалда белгилүү бир аракеттерди жасоо, кайра жаратуу белгилүү бир баатырдын иш-аракеттерин жасоо. Ролдук оюн учурунда окуучулар чыгарманын мазмунун жана сюжетин ажырата билүүнү үйрөнүшөт. Оюндун сюжети ар түрдүү болушу мүмкүн жана каалаган убакта өзгөрөт. Бул шартта окуучу оюн учурунда болушу керек. Оюндун мазмуну баланын чоңдордун ишмердүүлүгүнө терең киришин билдирет; ал адамдын ишмердүүлүгүн, сырткы келбетин да чагылдыра алат, же адамдын өзүнүн ишмердүүлүгүнө жана башкаларга болгон мамилеси. Мазмуну адамдын эмгегинин коомдук маанисин билдирет.

Жалпылоо сабактарында ролдук оюндарды колдонуу эң жакшы. Ролдук оюнду түзүүдө мугалим сюжет түзүп, аны максаттарга жана оюн мазмуну. Жалпылоо сабагында оюндун максаты болушу мүмкүн өткөн сабактарда алган билимдерин бекемдөө жана өнүктүрүү окуу жана сүйлөө жөндөмдөрү, бул учурда оюндун мазмуну кыйынчылыкка дуушар болгон эмгектин каарманына жардам беруу. Бул учурда, сюжет Оюн төмөнкү принцип боюнча курулган: окуучулар кат алат, адабий каарман жардам сурап конкреттүү өтүнүч менен кайрылат. Окуучулар, каармандардын ролдорун аткаргандар катта баяндалганды калыбына келтиришет кырдаалды жана аларды үй даярдыгы менен ишке ашырышат. Мазмун жана ар бир катышуучу алган фон сюжет менен аныкталат. Оюндун катышуучулары өз ролдорун жана милдеттерин алдын ала алышат, бул оюндагы импровизациянын негизи болуп калат.

Мисалы, “Күч бирдикте” аттуу жомок боюнча ролдук оюндар окуучуларды жомоктордогу каармандарды жана каармандардын ортосундагы мамилелерди терең түшүнүүнү талап кылган кырдаалдарга иштейт.

Театралдык оюн окуучуларды кесипкөйлүк, окуучулардын түшүнүгүн кеңейтүүчү иш-чаралар маданият жана бүтүндөй дүйнө менен тааныштырат. Класста театрлаштырылган оюндун процессинде, мисалы, окуучулар **“Бакыт издеген бала”** аттуу жомокту өздөштүрүүдө өздөрүнүн адабий талантын жана жөндөмдүүлүгүн да ачышат окуучулар жазуучунун каармандарга жана окуяларга болгон мамилесин түшүнүшөт, чыгармада баяндалган, кичүүлөрдүн баарлашуу жөндөмдөрү мектеп окуучулары. Алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн ишке ашыруу зарыл конкреттуу милдеттери: оюн активдуулугун шыктандыруу, интенсивдештируу адабий чыгарманы эмоционалдык кабыл

алуу; тааныштыруу ар кандай иш-аракеттери жана искусствонун ар кандай түрлөрү менен студенттер; коммуникативдик кырдаалды түзүү.

Изилдөө сабагында мугалим жаш мектеп окуучуларына адабий анализдин элементтерин өздөштүрүүгө жардам берет, ошону менен изилдөө иштерин имитациялайт. Мындай сабактардагы тарбиялык милдет илимий ишмердүүлүк менен алектенүүнү сунуштоо катары коюлат, мисалы, бир чыгарма менен экинчисинин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо. Башталгыч класстын окуучусу үчүн изилдөөчүнүн ролу абдан кызыксыз көрүнөт, анткени адам аналитикалык иш менен алектениши керек. Сабак изилдөө окуучуга адатта кылбаган нерселерди жасоодон ырахат алууга мүмкүндүк берет кырдаалдар - таблицаларды толтуруу, мисалдарды тандоо ж.б.

Дагы бир мисал. **“Шамбала” жомогунун** негизинде окуучунун адабий чыгармачылыгын өстүрүүдө жана кепти өнүктүрүүдө жакын, жана кээде алар менен дал келип, окуучу автордун позициясын ээлейт.

Бул сабактарда балдардын чыгармачылыгы үчүн материал жок конкреттүү адабий чыгарма, баарыдан мурда өзүнүн турмуштук тажрыйбасы: ыр, аңгеме жазат, көргөн же окуганы тууралуу оозеки да, жазуу жүзүндө да өз таасирлери менен бөлүшөт. Мындай сабактарды уюштуруу абдан кыйын, анткени ар бир башталгыч мектеп окуучуларынын өз таасирлери, билимдери жана жөндөмдөрү. Бул жалпы тандоо маанилүү болуп саналат.

Бул сабактын тарбиялык максаты - бир тууганга же эжеге жомок түзүү (коңшуга эч ким жок), ыр жазганды үйрөнөбүз, салыштырганды үйрөнөбүз, үйрөнөбүз үн жазуу менен иштөө. Мугалимдин класстагы тышкы иш-аракеттери минималдуу болушу керек, ал өзү да ыр даса жакшы болот

Илимий-методикалык сунуштар

1. Башталгыч класстарда сабактарда окуучулардын окуу ишмердигин өнүктүрүү маселесин мындан ары да илимий-методикалык жактан изилдөөнү ырааттуу улантуу;

2. Сабактарда да, класстан тышкаркы иш-чараларда да окуучулардын окуу ишмердигине бардык предметтерди өздөштүрүүнүн негизи катары маани берүү;

3. “Адабий окуу” сабактарында көркөм адабияттын үлгүлөрүн окуп-үйрөнүүдө окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүгүн илимий жактан өнүктүрүүгө өзгөчө маани берүү;

4. “Адабий окуу” китептериндеги суроо-тапшырмалар менен иштөөдө окуучулардын окуу ишмердигин өстүрүүнү ырааттуу уюштуруу;

5. Окуучулардын окуу ишмердигин өстүрүүнү мындан ары да өнүктүрүү багытында учурдагы колдонулуп жаткан “Адабий окуу” китептериндеги окуу тапшырмаларын дагы да толуктоо, өркүндөтүү сунуштарын иштеп чыгуу;

6. Мугалимдер үчүн окуучунун окуу ишмердигин өстүрүү жолдору, каражаттары жана аны уюштуруу боюнча методикалык иштелмелерди чыгаруу;

7. Окуучулардын окуу ишмердигин өз алдынча жана үйдө өстүрүү боюнча ата-энелер үчүн методикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөндөгү эмгектерде чагылдырылган:

1. **Темирбаева Г.К** Башталгыч класс окуучуларынын окурмандын ишмердүүлүгүн психологиялык аспектилери, Текст, Илим.Билим.Техника.2023.№3(78).С.232-237, Тилекова Н., <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=58733475>
2. **Темирбаева Г.К** Ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методдору, ЖАМУнун Жарчысы. -2014. - № 1(28). - 88-91-бб. ISSN: 1694-531X, Найманбаев М., Рамашева Ы., <https://elibrary.ru/item.asp?id=35645000>
3. **Темирбаева Г.К** Окуучулардын жамаатын уюштуруунун принциптери, Вестник Жалал-Абадского государственного университета. - 2015. - № 1(30). - С.200-202. ISSN: 1694-531X, Рамашева Ы., Төрөбекова М., <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35199854>
4. **Темирбаева Г.К** Башталгыч билим берүүнүн алгачкы тандалган эмгектери, Известия Кыргызской академии образования. - 2015. - № 2(34). - С.23-28 ISSN: 1694-8106 Умарова К., Сакиева С.С., <https://elibrary.ru/item.asp?id=25727167>
5. **Темирбаева Г.К** Башталгыч класстын окуучуларында компетенттүүлүктү калыптандыруу, ЖАМУнун Жарчысы. - 2016. - №2(33). - 38-41-бб. ISSN: 1694-531X, Матисакова А. Осмоналиева С. , <https://elibrary.ru/item.asp?id=35003256>
6. **Темирбаева Г.К** Маалымат коммуникация технологияларын башталгыч билим берүүдө колдонуунун өзгөчөлүктөрү, ЖАМУнун Жарчысы. - 2022. - № 3 (52). -158-165-бб. I ISSN: 1694-531X, Нусупова Р., <https://elibrary.ru/item.asp?id=50322939>
7. **Темирбаева Г.К** Башталгыч класстын окуучуларында окуу көндүмүн калыптандыруу Alatau Academic Studies. - 2023.- № 3. - 156-160-бб. ISSN: 1694-5263 Маатазимова Г. <https://elibrary.ru/item.asp?id=59632476>
8. **Темирбаева Г.К** Башталгыч класс окуучуларынын окурмандын ишмердүүлүгүн психологиялык аспектилери , Илим. Билим. Техника. - 2023. - 3(78). -232-237-бб. ISSN: 16945220 Тилекова Н., <https://elibrary.ru/item.asp?id=58733475>
9. **Темирбаева Г.К** Башталгыч класс окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн жолдору , ЖАМУнун Жарчысы. - 2023. -3(57). - 104-108-бб. ISSN: 1694-531X, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59461150>
10. **Темирбаева Г.К** Башталгыч мектепте “Адабий окуу “ сабагындагы окурмандык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн орду жана мааниси , Alatau Academic Studies. - 2023.- № 4. - 153-160-бб. ISSN: 1694-5263, Маатазимова Г. <https://elibrary.ru/item.asp?id=59632476>
11. **Темирбаева Г.К** Көркөм чыгарманы адабият сабагында интерпретациялап түшүнүү аркылуу окуучунун окуу ишмердигин өнүктүрүү жолдору, Эл агартуу. - 2024. - № 1. - 3-10-бб. ISSN: 0132-618X, Сулайман Рысбаев, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=63423366>
12. **Темирбаева Г.К** Китеп окуу аркылуу окуучулардын окуу ишмердигин калыптандыруунун педагогикалык-методикалык чаралар, Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары “Science and education in the modern world: challenges of the XXI century” Astana, Kazakhstan, 25-30 December 2023. 2-том. – P. 13-18. ISBN 978-601-332-271-1 ,Сулайман Рысбаев <https://cloud.mail.ru/public/rfDn/5z3BMyHvw>
13. **Темирбаева Г.К** Башталгыч класстын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн учурдагы абалы, Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары “Science and education in the modern world: challenges of the XXI century” Astana, Kazakhstan, 25-30 December 2023. - 2-том. – P. 18-22. ISBN 978-601-332-271-1 <https://cloud.mail.ru/public/rfDn/5z3BMyHvw>
14. **Темирбаева Г.К** Teaching the student learning activities by using different types of reading,

Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары “1 International Book Edition of the countries of the Commonwealth of Independent States” Best Researcher-2024” Astana, Kazakhstan, - 4-том. – P. 72-76 ISBN 978-601-332-991-8
<https://cloud.mail.ru/public/AJ9t/q8tccLhbz>

15. Темирбаева Г.К Адабий окуу сабактарында кенже окуучулардын окуу мотивациясын калыптандыруу, Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары International scientific journal “Global Science and Innovations 2024: Central Asia” Astana, Kazakhstan, April 2024. - 2-том. – P. 3-6 ISSN 2664-2271
<https://cloud.mail.ru/public/AJ9t/q8tccLhbz>

16. Темирбаева Г.К Баланын өнүгүүсүндөгү окуу, чыгармачылык ишмердүүлүктүн мааниси, НАУКА "Новые технологии и инновации Кыргызстана" ISSN 1694-8483

17. Темирбаева Г.К Трансформация образования и учебная деятельность начальных классов: Современные подходы и вызовы, НАУКА "Новые технологии и инновации Кыргызстана" ISSN 1694-8483, Торобекова А.Э

**Темирбаева Гүлзад Козоновнанын “Адабий окуу”
сбактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн
илимий-методикалык негиздери” 13.00.02 – окутуунун жана
тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты)
педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын**

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: “Адабий окуу”, окуу ишмердүүлүгү, окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, компетенттүүлүк, окутуунун натыйжасы, адабий чыгарма, аңгеме, ыр, жомок, окуу ишмердүүлүгүнүн мүнөздөмөсү, окуу ишмердүүлүгүнүн этаптары, дидактикалык талаптар, окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу формалары жана методдору, окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу модели, окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу технологиялары.

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы (II-IV класстар) «Адабий окуу» сабагын окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – «Адабий окуу» сабагында кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн максаты: “Адабий окуу” сабактарында окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн илимий-методикалык негиздерин аныктоо жана педагогикалык экспериментте сыноо.

Изилдөөнүн методдору анын гипотезасы жана чечиле турган милдеттердин мүнөзүнө жараша тандалып алынган:

а) **теориялык методдор:** окуу ишмердүүлүк теориясы боюнча методикалык, психологиялык, педагогикалык адабияттарды, ошондой эле изилдөө темасы боюнча диссертацияларды жана макалаларды изилдөө; башталгыч мектепте “Адабий окуу” предмети боюнча программаларды жана окуу куралдарын талдоо, натыйжаларды жалпылоо.

б) **эмпирикалык методдор:** башталгыч мектепте окуу процессине байкоо жүргүзүү, мугалимдерди жана ата-энелерди анкеталык сурамжылоо, башталгыч класстардын окуучуларын тестирлөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: башталгыч класстарда окуу ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн илимий-методикалык негиздери иштелип чыгып, бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракетинин жасалышында жана окуу өз алдынчалыкты калыптандыруу сабактарынын интерактивдүү негизде иштелип чыккандагы менен аныкталат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: «Адабий окуу» программасынын жана окуу китептеринин окуу ишмердүүлүккө тиешелүү маселелерин жана аны окутуу методикасын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт; окутуу методдорун өркүндөтүүдө, ал аркылуу окуучулардын окуу ишмердүүлүн өстүрүүдө мугалимдерге көмөк көрсөтөт, адабий окуу боюнча предметтик стандартты жана окуу программалары, окуу китептерин өркүндөтүүгө жана окуу-методикалык комплекстерди даярдоого жардамчы болот.

Диссертация Темирбаевой Гульзад Козоновны на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02-теория и методика обучения и воспитания (кыргызская литература) **“научно – методические основы развития учебной деятельности учащихся на уроках” Литературного чтения”**

РЕЗЮМЕ

Узловые слова: “литературное чтение”, учебная деятельность, развитие учебной деятельности, компетентность, результат обучения, литературное произведение, рассказ, песня, сказка, характеристика учебной деятельности, этапы учебной деятельности, дидактические требования, формы и методы организации учебной деятельности, модель организации учебной деятельности, технологии организации учебной деятельности.

Объект исследования- процесс преподавания предмета «Литературное чтение» в начальных классах общеобразовательных средних школ (II-IV классы).

Предмет исследования- учебная деятельность младших школьников на уроке «Литературное чтение».

Цель исследования: выявление научно-методических основ развития учебной деятельности учащихся на уроках” литературного чтения “ и апробация их в педагогическом эксперименте.

Методы исследования были выбраны в зависимости от его гипотезы и характера решаемых задач:

А) **теоретические методы:** изучение методической, психологической, педагогической литературы по теории учебной деятельности, а также диссертаций и статей по теме исследования; анализ программ и учебных пособий по предмету “Литературное чтение” в начальной школе, обобщение результатов.

Б) **эмпирические методы:** наблюдение за учебным процессом в начальной школе, анкетирование учителей и родителей, тестирование учащихся начальных классов.

Научная новизна исследования заключается в том, что в начальных классах разработаны научно-методические основы развития учебной деятельности, предпринята попытка систематизации обучения в единое целое и на интерактивной основе разработаны уроки формирования учебной самостоятельности.

Практическая значимость исследования заключается в том, что программа и учебники «Литературное чтение» способствуют совершенствованию вопросов учебной деятельности и методики ее преподавания; оказывают содействие учителям в совершенствовании методов обучения, через которые осуществляется развитие учебной деятельности учащихся, помогают разработать предметный стандарт и учебные программы по литературному чтению, учебники и учебно-методические комплексы.

Thesis of Temirbaeva Gulzat Kozonovna for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences in the specialty 13.00.02-theory and methodology of teaching and upbringing (Kyrgyz literature) “**scientific and methodological foundations for the development of educational activities of students in the lessons of ”Literary reading”**”

RESUME

Key words: "literary reading", educational activity, development of educational activity, competence, learning result, literary work, story, song, fairy tale, characteristics of educational activity, stages of educational activity, didactic requirements, forms and methods of organizing educational activities, model of organizing educational activities, technologies of organizing educational activities.

The object of the study is the process of teaching the subject "Literary reading" in primary grades of secondary schools (grades II-IV).

The subject of the study is the educational activity of younger schoolchildren in the lesson "Literary reading".

The purpose of the study: to identify the scientific and methodological foundations for the development of educational activities of students in the lessons of "literary reading" and to test them in a pedagogical experiment.

The research methods were chosen depending on his hypothesis and the nature of the tasks to be solved:

a) **theoretical methods:** the study of methodological, psychological, pedagogical literature on the theory of educational activity, as well as dissertations and articles on the topic of research; analysis of programs and textbooks on the subject of "Literary reading" in elementary school, generalization of the results.

b) **empirical methods:** observation of the educational process in primary school, questioning of teachers and parents, testing of primary school students.

The scientific novelty of the research lies in the fact that scientific and methodological foundations for the development of educational activities have been developed in primary grades, an attempt has been made to systematize learning into a single whole and lessons for the formation of educational independence have been developed on an interactive basis.

The practical significance of the research lies in the fact that the program and textbooks «Literary Reading» contribute to the improvement of educational activities and teaching methods; assist teachers in improving teaching methods through which the development of educational activities of students is carried out, help to develop a subject standard and curricula for literary reading, textbooks and teaching complexes.